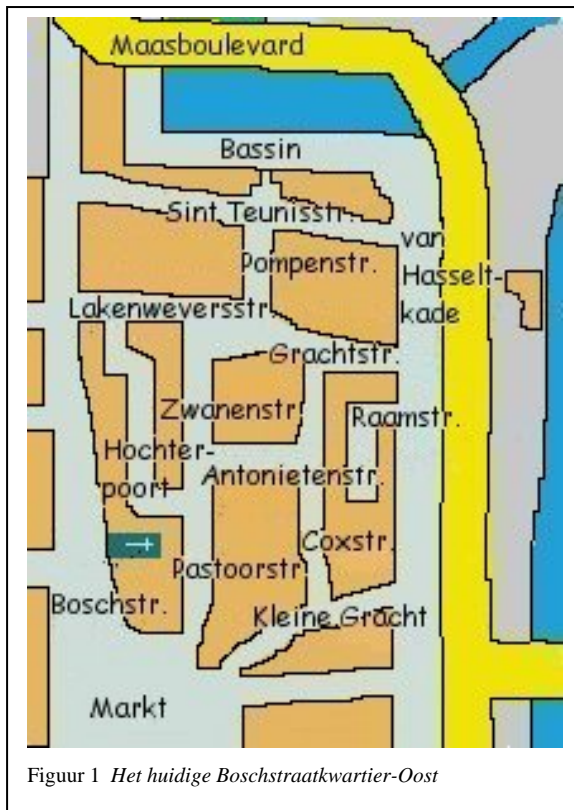

Thijs van Vugt

Het 'mensenpakhuis van de Sphinx'? Het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht in 1904-1905

Impressies van het Boschstraatkwartier-Oost¹

In de avond van zaterdag 14 november 1953 luidt pastoor Rouwet van de St. Mathiasparochie in het Boschstraatkwartier een half uur de stormklok van de kerk om de aandacht van de overheid te vragen

Figuur 1 Het huidige Boschstraatkwartier-Oost

voor de huisvestingsellende van 2.000 parochianen.² Zijn initiatief brengt de gemoederen danig in beweging: de *Gazet van Limburg* ontvangt een tiental ingezonden brieven, het gemeenteraadslid Cuyten interpelleert,³ het landelijke dagblad *De Tijd* interviewt de pastoor en wethouder Gijbels,⁴ de Dienst Stadsontwikkeling neemt het gebied in studie.⁵ Binnen enkele jaren heeft de actie van de geëngageerde pastoor succes: in april 1957 publiceert Openbare Werken het plan Boschstraat-Oost, dat door afbraak van het gehele middengebied - met handhaving van de monumentale panden aan de randen - de wijk wil openleggen, de huisvesting gaat saneren en de sociale structuur moet differentiëren.⁶ Het duurt, mede door publieke discussie en actie, nog tot 1975 voor het definitieve bestemmingsplan gereed is. In 1977 start de sloop en de bouw van het eerste plandeel, de eerste bewoners betrekken in 1980 hun nieuwe woningen. De tweede uitvoeringsfase, ten noorden van de Grachtstraat, is nagenoeg gerealiseerd in 1988. Dan wordt ook begonnen met de renovatie van de sluis tussen het Bassin en de Maas, het uitbaggeren van de haven, het opknappen van de kades en de aanleg van een

jachthaven, die na veel vertraging in 2002 feestelijk wordt geopend. Het Bassin en (nu nog) het industriële complex van Sphinx zijn deel van het Belvédère-masterplan.

Van Haaren en Teeling rapporteren in februari 1934 aan het plaatselijke bestuur van SDAP en NVV over de verpauperende effecten van de economische crisis in Maastricht. Daarmee willen zij de dreigende steunverlaging aan de maatschappelijk zwaksten tegenhouden.⁷ De beide socialisten onderzoeken wonen en werken van 156 gezinnen en alleenstaanden in oude en nieuwe arbeiderswijken. Meer dan 70 procent van de gezinnen betaalt aan huur meer dan een zevende deel van het gezinsinkomen, in het algemeen de huurprijsnorm; ongeveer eenderde zelfs meer dan een

¹ De gehele wijk omvat het gebied aan weerszijden van de uitvalsweg in noordelijke richting, naar 's-Hertogenbosch. Het oostelijke gedeelte wordt begrensd door Maas en Van Hasseltkade in het oosten, Kleine Gracht en Markt in het zuiden, Boschstraat in het westen en de binnenhaven van het Bassin in het noorden. Figuur 1 geeft dit gebied van ongeveer 7½ hectare weer. Het saneringsplan uit 1957 noemt 9 ha. voor het gebied tot aan de Wilhelminabrug in het zuidoosten. Het gedeelte ten zuidoosten van de Kleine Gracht blijft buiten beschouwing.

² *Gazet van Limburg* 14 november 1953, 1 (Stadsbibliotheek Maastricht - verder SBM).

³ Handelingen Gemeenteraad Maastricht 1953, vergadering 1 december 1953, 16-26.

⁴ 'Maastricht zit met probleem van een vervallen binnenstad', *De Tijd* 12 december 1953, 11 (SBM). Typerend voor beider visie zijn de koppen 'Er moest een schok worden gegeven' (Rouwet) en 'De overheid is niet almachtig' (Gijbels).

⁵ Zie publicaties van de Sociaal-economische Documentatie Dienst Stadsontwikkeling Maastricht: J. Vliegen, *Sociaal-economische beschrijving van het gebied Boschstraat en omgeving* (12 juli 1954, Sociaal Historisch Centrum voor Limburg - verder SHCL, VAA 495) en Idem, *Sociaal-economische aspecten van het structuurplan Boschstraat e.o.* (10 februari 1955, SHCL VAA 494).

⁶ Openbare werken Maastricht, *Saneringsplan Boschstraat-Oost* (april 1957, SHCL VAF 315) 10-17.

⁷ Brief bij N. van Haaren en P.S. Teeling, *Voorlopig rapport van het onderzoek naar de toestanden in de arbeidersgezinnen te Maastricht* (Maastricht februari 1934, SHCL N 9825).

kwart van het loon.⁸ In het rapport worden negen voorbeelden van wantoestanden uitgewerkt, minstens zes hebben betrekking op het Boschstraatkwartier. Een kleine greep: bij een werkloze fabrieksarbeider in de St. Antoniusstraat zijn zes slaapplekken in een woonkeuken, vier jongens slapen in één ledikant, bedekt met jassen, hun bovenkleding aan; een weduwe met zes kinderen bewoont twee kamers aan het Bassin: één samen met haar dochter van twintig, in het andere vertrek slapen drie meisjes van negen, zeventien en achttien en twee jongens van twaalf en vijftien jaar; in een tot vierkamerwoning herschapen café aan de Raamstraat waaien brandende lucifers uit door kieren in de vloer en kan in de woonkeuken onder de buitendeur een hand naar buiten gestoken worden; een woning in diezelfde straat heeft een slaapkamer zonder raam, dus noch buitenlucht noch daglicht.⁹

Op 12 maart 1917 houdt monseigneur Poels tijdens de Limburgse Katholieke dagen in Maastricht een toespraak. Hij actualiseert daarin de bijbeltekst op de gouden lijkkist van Sint Servaas in de basiliek – 'Voorwaar, Ik zeg U, wat gij aan een van deze mijn geringste broeders gedaan hebt, dat hebt gij aan Mij gedaan' - naar de barre tijden van de Eerste Wereldoorlog: honger, tuberculose, bedeling, woningnood, alcoholisme én socialisme bederven de zeden. De katholieke arbeiders hebben recht op loonsverhogingen, maar moeten zich daarvoor organiseren. Daarnaast eist Poels aandacht voor de woningnood: in 1910 heeft Maastricht met 37.000 inwoners 1986 énkamerwoningen; in 282 daarvan wonen vijf of meer mensen. Vooral het mensenkamershuis van de aardewerkfabrikant Regout aan de St. Antoniusstraat moet het ontgelden: 'Laat de boetprocessies ... van alle Maastrichtsche parochies in de Antoniusstraat te zamen komen, bij het menschenkamershuis van de Sphinx: en trekt van daar, met heel uw volk, naar het nabijgelegen groot en schoon Maastrichts stadshuis'. Dat complex wordt bij Poels het symbool van de ellende en de uitbuiting van de arbeiders. Vóórdat de priesters tegen ontucht en onzedelijkheid preken, moeten zij eerst bij de Sint Mathias enkele arbeiderswoningen gaan bekijken. Kortom: 'Arbeiders van Maastricht, verenigt U! ... Omhoog de loonen! ... Weg met de krotten!'¹⁰

De parlementaire enquêtecommissie die onderzoekt hoe het kinderwetje-Van Houten in de praktijk werkt, verhoort van 17 tot 27 januari 1887 in 's-Gravenhage 50 getuigen over de arbeidsomstandigheden te Maastricht. De protocollen zijn vernietigend voor de fabrieken van Regout, te meer daar andere bedrijven als Céramique en Lhoest minder verontwaardiging oproepen. Vooral de toon van Pierre en Louis Regout, de zonen van de stichter Petrus, wordt hen aangerekend; het is die van de berekenende ondernemer voor wie de arbeider slechts een kostenfactor is. Van een persoonlijke relatie tussen patroon en arbeider is in het grootschalige bedrijf geen enkele sprake meer.¹¹ De woonsituatie - slechts zijdelings onderwerp van de enquête - figureert in twee verhoren. Dokter Fouquet, een kwart eeuw geneesheer van de armen in de straten tussen Bassin en Kleine Gracht, zegt: 'Dit is zeker, dat de arbeider armoede lijdt en toch betaalt hij voor huishuur meer dan een ander [...]' De meeste arbeiders hebben maar één kamer ... Zulk een vertrek, dat dag en nacht gebruikt wordt en slechts zelden geventileerd, is eigenlijk een brandpunt van infectie en van ongezondheid. Er is geen ventilatie en daarbij wordt de kachel gestookt, zoodat het mij dikwijls is voorgekomen dat ik 's morgens geroepen werd, omdat de mensen moesten braken en hoofdpijn hadden en op het punt waren te stikken'. De huizen zijn oud en groot (met soms tien kamers), de huren hoog (60 tot 75 cent per week); de verhuurders varen er wel bij (met een huuropbrengst van 20 tot 25 procent per jaar) en staat, provincie en gemeente doen niets. Politie-inspecteur Meisenhofen is positiever: de woonellende van de Pompenstraat - man, vrouw en zes kinderen op één kleine, bedompte kamer tegen een huur van 60 cent per week - noemt hij een uitzondering.¹²

In 1863 start Petrus Regout met de bouw van zijn eigen *cité ouvrière* in de St. Antoniusstraat ('het menschenkamershuis' van Poels), bijna recht tegenover de fabrieken aan de Boschstraat en grenzend aan

⁸ Ibidem, 4.

⁹ Ibidem, 8-10.

¹⁰ De volledige tekst van de zogenaamde Noodkist-rede in J. Cornips, *50 Jaar bouwvereniging 'Sint Servatius' Maastricht 1902-1952* (Maastricht 1952) 101-112.

¹¹ Jacques Giele, *De Arbeidsenquête van 1887. Een kwaad leven. Heruitgave van de Enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 september 1874 (Staatsblad no. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen* (Sneek 1887), bezorgd en ingeleid door..., deel 2 Maastricht (Nijmegen 1981) XI-XXVIII. Ook Jos Perry, *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* (Amsterdam 1983) 53-57.

¹² Giele, *Arbeidsenquête*, 43 (Fouquet) en 105 (Meisenhofen).

de tuin van een dubbel zo groot perceel waarop een kapitaal woonhuis voor diens zoon is gebouwd. In die *groëte bouw in de Sint Theunisstraat* (35 meter hoog en diep, 25 meter breed) worden op zeven verdiepingen 72 éénkamerwoningen van 60 m³ gerealiseerd met - in vergelijking tot soortgelijke arbeiderscomplexen in het Luikse Val St. Lambert - benedengemiddeld wooncomfort en een bovengemiddelde huurprijs. De woningen zijn weliswaar redelijk ruim, maar hebben per verdieping één pomp, gebrekkige licht- en luchttoevoer, weinig toiletten en slechts één ingang voor 250 à 300 personen, en dat voor een huur van 40 tot 70 cent per week.¹³ In de visie van de kunsthistoricus Mekking en de socioloog Van Iterson is deze vorm van huisvesting typerend voor de paternalistische leiderschapsstijl van Regout: het is een poging zijn arbeiders zorgzaam maar streng in het oog te houden. De industriële pionier is echter trots op zijn liefdadigheid: hij heeft als vroom katholiek de paupers van Maastricht aan geregeld werk geholpen en ijvert nu ook nog voor verbetering van hun woonsituatie.¹⁴ Het blijft een druppel op een gloeiende plaat. De gemeente Maastricht erkent in 1862 de schaarste aan arbeiderswoningen en het feit dat de volksklasse slechts met grote inspanning tegen te hoge prijzen kan wonen, maar tegelijkertijd vindt burgemeester Pijls, de liberale tegenspeler van Regout, dat de fabrikanten daar maar voor moeten zorgen.¹⁵

De industrialisatie van Maastricht, ontketend tijdens het isolement van de Belgische opstand leidt tot woekering met de ruimte binnen de vestingmuren. In de noordwestelijke hoek, aan Boschstraat en Bassin, de in 1826 in gebruik genomen binnenhaven tussen Maas en Zuid-Willemsvaart, moderniseert Petrus Regout in 1834-1835 de al langer bestaande glas- en kristallijperij door plaatsing van een stoommachine. Op hetzelfde terrein richt hij in 1839 een glasblazerij op en is hij in 1836 ook gestart met een aardewerfabriek. Zijn bedrijven krijgen in de jaren vijftig de gunstige economische wind in de rug en groeien snel. Het aantal arbeiders neemt navenant toe: in 1849 zo'n 600, in 1877 al ruim 2.500.¹⁶ Zij worden gehuisvest binnen de stadsmuren of wonen daar al. Dat is nodig omdat de ploegen in het continubedrijf van de glasblazerij tot 1864 om 12 uur 's middags en 's nachts wisselen en de stadspoorten - tot de ontmanteling van de vesting in 1867 - om middernacht natuurlijk gesloten zijn.¹⁷ Ook de lange werktijden en het gebrekkige vervoer spelen een rol.

In het begin van de negentiende eeuw zijn de woontoestanden in de buurt van de St. Mathiaskerk al slecht. De laatste open plaatsen op achtererven van bestaande huizen worden volgebouwd. De open terreintjes tussen de uitvalswegen worden opgevuld met vochtige, donkere huurkazernes. De grote panden worden gesplitst in kleinere woningen, waarbij verdiepingen - inclusief zolder en kelder - en kamers als aparte woningen aan meerdere gezinnen tegelijk worden verhuurd. Het inwonertal van de stad verdubbelt bijna: in 1802 zijn het er 17.963, in 1830 22.000, in 1851 23.798, in 1869 28.740 en in 1900 telt Maastricht 34.305 inwoners.¹⁸ Het aantal huizen blijft echter ongeveer hetzelfde. Daardoor stijgt natuurlijk het gemiddeld aantal bewoners per huis: van 5,5 in 1777 via 8,3 in 1846 naar 11,4 in 1879 en 10,7 in 1889.¹⁹ Na de opheffing van de vesting worden de meeste stadswallen gesloopt. De rijken en de middenklasse trekken weg uit de binnenstad en gaan buiten de muren wonen, vooral in het villapark aan de zuidkant van de stad of aan de overkant van de Maas, in Wijck. De arbeiders blijven achter in de binnenstad, die verder wordt uitgeleefd. Dit maakt de Maastrichtse binnenstad tot een mensenpakhuis met grotendeels onvolwaardige woningen.

Het Boschstraatkwartier-Oost circa 1835-1975: de ontwikkeling van een arbeiderswijk

Het beeld dat uit deze schetsen van de noordwestelijke hoek van de stad oprijst, is dat van een echte arbeiderswijk met enorme woningnood, grote armoede, ongezonde leefomstandigheden²⁰ en een

¹³ Ad Th.M. van Iterson, *Petrus Regout en zijn arbeiders 1834-1870. Vader, raadgever en beschermer. Stijlen van werving, behoud en beheersing van arbeid in fabrieksregimes in de beginjaren van de Westeuropese Industriële Revolutie* (Maastricht 1992) 140 en 151.

¹⁴ Aart Mekking, 'Petrus Regout, een ondernemer als bouwheer', *Wonen-TA/BK* 3 (1975) 19.

¹⁵ *Verslag van den toestand der gemeente Maastricht over het jaar 1862* (Gemeentearchief Maastricht - verder *Verslag jaartal*, GAM) 136.

¹⁶ A.J. Fr. Maenen, *Petrus Regout 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Nijmegen 1959) 243-244.

¹⁷ *Ibidem*, 375-376.

¹⁸ *Ibidem*, 58-59.

¹⁹ *Ibidem*, 62.

²⁰ *Ibidem*, 77-79: grote aantallen slachtoffers van cholera-epidemieën in 1866 en 1894.

'proletariaat dat van de hand in de tand leeft'.²¹ Maenen typeert Boschstraat en omgeving als een buurt van dagloners, gekenmerkt door onmaatschappelijkheid, waar de woontoestanden al vóór de opkomst van de industrie slecht zijn.²² Deze beeldvorming wordt onderbouwd door sociologisch onderzoek van Litjens in de jaren vijftig van de vorige eeuw naar ruim 1200 onmaatschappelijke gezinnen in Maastricht. Eén van de vijf concentraties die hij in zijn rapport voor de Centrale Caritas (1952) en het daarop gebaseerde proefschrift (1953) onderscheidt, zijn de St. Mathias- en St. Jozefparochie, waar hij 151 asociale en 92 zwaksociale gezinnen telt.²³ Onmaatschappelijkheid definieert hij als een vervaltoestand beneden het minimumniveau, dat in een bepaalde maatschappij voor ieder gezin als redelijk en noodzakelijk wordt beschouwd.²⁴ Onmaatschappelijke gezinnen wijken in zijn ogen af van het normale, burgerlijke en katholieke patroon: een geregeld huiselijk leven ontbreekt, de partners zijn vaak uit elkaar (of dat geweest), de opvoeding van de kinderen wordt verwaarloosd, het huishouden is slordig en de woning vuil, de godsdienstige plichten worden niet nagekomen, de seksuele moraal is laag, de criminaliteit hoog, enzovoorts. Het asociale gedragspatroon hoort bij een aparte sociale groep met de laagste status en een eigen subcultuur. Litjens geeft aan de problematiek een historische dimensie door rechtstreeks verband te leggen met de sociale wantoestanden uit Maastrichts verleden: de negentiende-eeuwse industrialisatie is verantwoordelijk voor pauperisme, kinder- en vrouwenarbeid, religieuze verwaarlozing en zedenloosheid. Ook de slechte woontoestanden stammen uit die tijd.²⁵ In feite vooronderstelt Litjens daarmee een langdurig, continu proces van in generaties overgeleverde armoede en leefwijze. Armoede is voor hem een structureel verschijnsel.²⁶

De onmaatschappelijkheidsproblematiek is in de huidige sociale wetenschappen - geïnspireerd door de getto's van de Amerikaanse binnensteden en ontdaan van de religieuze context - nog steeds van belang. Er is dan sprake van een onderklasse met een eigen armoedecultuur, maar de essentie is identiek: zij ontwikkelt een aangepaste levensstijl om op te boksen tegen de bestaansonzekerheid. De belangrijkste vormgevende elementen zijn nog steeds geringe deelname aan maatschappelijke instituties, desintegratie van huishouden en buurt, desinteresse in familieverbanden, solidariteit met lot- en buurtgenoten, isolement van de buitenwereld en gevoelens van afhankelijkheid en fatalisme.²⁷

Via de eerste impressies van de wijk en de sociologische onderbouwing daarvan kom ik tot het thema van mijn onderzoek: de sociale samenstelling en de ruimtelijke geleding van het Boschstraatkwartier-Oost aan het begin van de twintigste eeuw. Dit artikel probeert aan de hand van diverse bronnen - zie de beschrijving in bijlage I - een (re)constructie te geven van de buurt in de vroege twintigste eeuw, waarbij aandacht wordt besteed aan de bewoners, hun status en hun mobiliteit. De vraagstelling van dit artikel is driedelig: was het Boschstraatkwartier-Oost in 1904-1905 een arbeidersbuurt; zo ja, welke (typen) arbeiders waren er aanwezig, en waar woonden de sociale groepen binnen de wijk?

Voor een toelichting op het begrip arbeidersbuurt verwijs ik naar de volgende paragraaf. De specifieke kenmerken van het Boschstraatkwartier-Oost worden bepaald door steeds een vergelijking met de stad als geheel te maken. Daarbij moet voor ogen worden gehouden dat achter 'de' arbeider verschillende sociale groepen schuil gaan. Er is een groot scala loonafhankelijke werknemers tussen enerzijds de ongeoeffende en ongeschoolde, wellicht zojuist van het platteland aangekomen immigrant via de echte fabrieksarbeider - met enige geoefendheid in de productie en een relatief vaste woonstek in een arbeidersbuurt - en anderzijds de ploegbaas of gespecialiseerde arbeider, die op basis van kennis en ervaring onmisbaar is in het bedrijfskader, al half thuis hoort bij de middenklasse en misschien op het punt staat te verhuizen naar een betere woning in een middenstandsbuurt. Voor het antwoord op de

²¹ P.J.H. Ubachs, *St. Matthijskerk* (Maastricht 1993²) 5.

²² Maenen, *Regout*, 51-53.

²³ H. Litjens, *Rapport over de onmaatschappelijkheid te Maastricht* (7 oktober 1952, SHCL VAG 603), 18 en H.P.M. Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen. Sociologisch onderzoek naar de onmaatschappelijkheid te Maastricht* (Assen 1953) 94-95.

²⁴ Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen*, 30.

²⁵ Litjens, *Rapport onmaatschappelijkheid*, 10-17. Idem, *Onmaatschappelijke gezinnen*, 38: 'Deze historische oorzaak geldt misschien voor geen enkele stad in Nederland zo sterk als voor Maastricht, althans in haar nu nog te constateren uitwerking'.

²⁶ Dit statische beeld van Litjens is door Marleen Theunissen, *Armoede en armenzorg in Maastricht in de XIXe eeuw. Peiling naar de evolutie in 30 families* (Leuven 1971) en Ad Knotter 'Rondom de Stokstraat. 'Onmaatschappelijkheid' en 'onderklasse' in de jaren vijftig', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (verder SSEGL) 44 (1999) 1-29 kritisch benaderd. Zij zien in armoede meer een conjunctuurgebonden fenomeen. Paul Kok, *Burgers in de bijstand. Werklozen en de ontwikkeling van de sociale zekerheid in Leeuwarden van 1880 tot 1930* (Franeker 2000) 47-48 plaatst de culturele benadering van Litjens en Haveman (hierna) tegenover de situationele verklaring van Knotter.

²⁷ Knotter, *Rondom de Stokstraat*, 4-6.

derde vraag biedt de tweedeling van de buurt in een kerngebied en een periferie uit de analyse van het Boschstraatkwartier-Oost door de Dienst Stadsontwikkeling een eerste aanzet.²⁸

Eerst wordt echter vanuit sociologische, geografische en stadshistorische literatuur een nader theoretisch kader geschetst teneinde thema en vraagstelling van het onderzoek nog te kunnen aanscherpen.

De wijk als object van sociologisch, geografisch en historisch onderzoek

Wijken of buurten hebben als object van historisch onderzoek tot nu toe slechts een marginale rol gespeeld. De studie naar de ontwikkeling van (vooral arbeiders)wijken in de overgangperiode naar het moderne industriële kapitalisme - globaal in de late negentiende en vroege twintigste eeuw, althans in Nederland - komt van de kant van sociologie en aardrijkskunde. Pas later treedt modern stadshistorisch onderzoek voor het voetlicht.

Litjens typeert wijken waarin onmaatschappelijke gezinnen doorgaans zijn gehuisvest, als achterbuurten of sloppen. Een achterbuurt is volgens hem een geïsoleerd stadsdeel, waarin sociaal gedegeneerde gezinnen bij elkaar wonen; een slop is zo'n gebied met bovendien nog nauwe straten en slechte woontoestanden. Het is een mengelmoes van mensen - 'bedelaars, landlopers, arbeidsschuwen, van huis weggelopen jongens en meisjes, prostituée's, gescheiden mannen en vrouwen naast een aantal gezinnen', waaronder soms enkele normale - en woningen (krotten, cafés, logementen, bordelen, winkels). Het leefpatroon van de bewoners bepaalt het karakter van de achterbuurten en uit zich in het beeld van 'ongewassen en halfaangeklede kinderen, in de deur staande of uit het raam hangende kletsende vrouwen, een onfrisse geur die uit de huizen komt, hobbelige straten en verwaarloosde honden en katten die overal rondlopen'. Een achterbuurt kan vanaf het begin sociaal vervallen personen en gezinnen herbergen, maar ook geleidelijk tot verval zijn geraakt door toenemende cityvorming.²⁹

In zijn sociologische beschrijving van de mentaliteit en het gedrag van de ongeschoolde arbeider in de drie noordelijke provincies gaat Haveman expliciet in op hun woonsituatie.³⁰ De ongeschoolde arbeiders van Groningen, Leeuwarden, Veendam en Hoogeveen wonen overwegend in volksbuurten, ruimtelijk en maatschappelijk zodanig geïsoleerd van de rest van de stad dat zij getto's genoemd mogen worden. De woningen zijn primitief en troosteloos, uitgewoond en bouwvallig. Het zijn krotten met één of twee kamers aan sombere straten en enge steegjes. De sanitaire voorzieningen zijn volstrekt onvoldoende. Deze volksbuurten zijn een erfenis van de negentiende-eeuwse huisvestingspolitiek, de sterke bevolkingsgroei na 1870 en het gebrek aan toezicht na de Woningwet van 1901. Zij ontstaan ofwel in het centrum van de stad ofwel in een ring rondom de stadskern.³¹ De volksbuurt in de binnenstad ontstaat doordat - zeker in vestingplaatsen - tot het einde van de negentiende eeuw achter de voorname huizen van de gegoede burgerij zeer kleine woningen voor arbeiders gebouwd worden. In het proces van cityvorming verhuizen de burgers en de 'nette' arbeiders naar elders, worden de monumentale panden verbouwd tot winkels, bioscopen en kantoren en blijft het stedelijk proletariaat achter. Het tweede type komt tot stand na de opheffing van de bouwbeperkingen door de stadswallen. Rond het centrum ontstaat dan eerst, in de negentiende eeuw, een ring van door particulieren gebouwde, heel goedkope arbeiderswoningen, waarin de uit de binnenstad vertrokken 'betere' arbeiders en de nieuw aangekomen plattelanders zich vestigen. Verder naar buiten, om die primitieve huizen heen, worden in de twintigste eeuw moderne arbeiderswoningen neergezet door woningbouwverenigingen en villaparken en middenklassenwijken gebouwd. Het eerdere proces herhaalt zich: de best gesitueerde arbeiders verhuizen naar de nieuwe woningen en de zwakken blijven achter, waardoor slumvorming optreedt.

Haveman suggereert aan de ene kant dat die achterbuurten qua sociale samenstelling redelijk homogeen zijn: er wonen voornamelijk ongeschoolde arbeiders met kleine kooplieden en venters. Aan de andere kant geeft hij in twee tabellen duidelijk aan dat de beroepen van vaders uit Groningse en

²⁸ Vliegen, *Sociaal-economische beschrijving*, 1-4 en Idem, *Sociaal-economische aspecten*, 2.

²⁹ Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen*, 152-155.

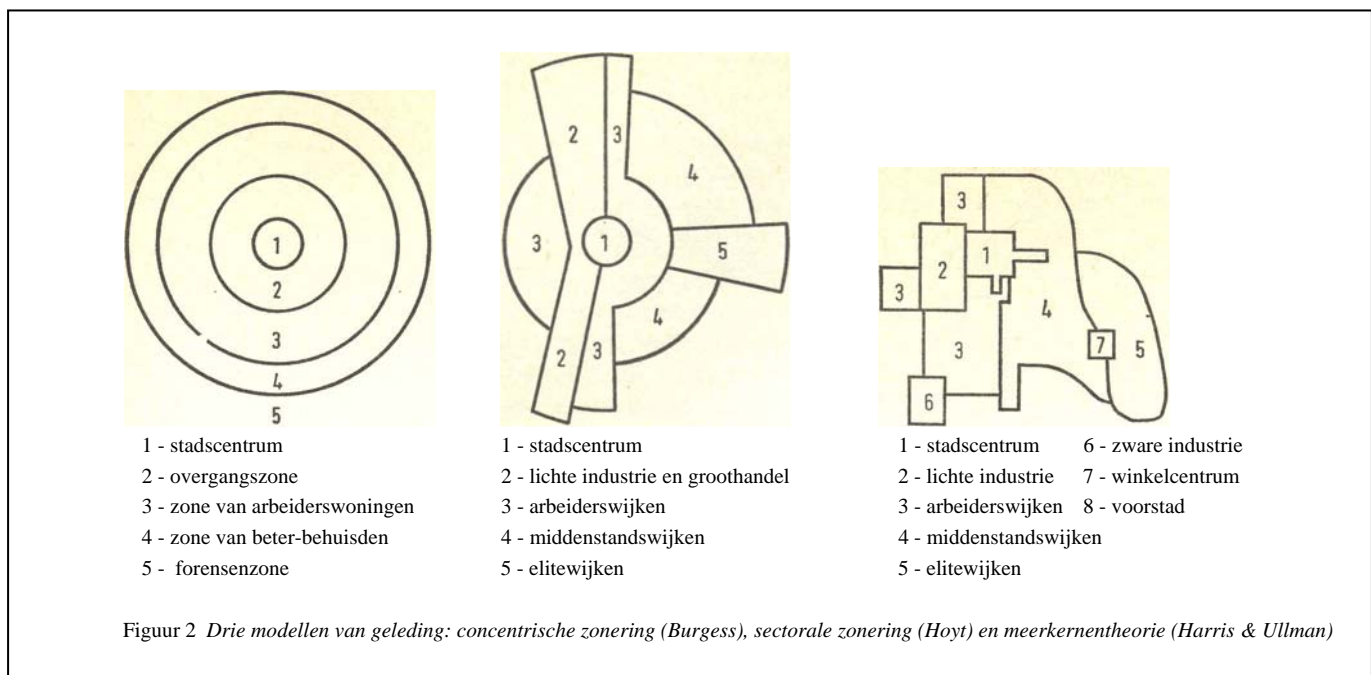
³⁰ J. Haveman, *De ongeschoolde arbeider. Een sociologische analyse* (Assen 1952) 42-50.

³¹ Haveman vermeldt nog een derde (hier niet relevant) type, volksbuurten in door de gemeente geprojecteerde arbeiderswijken.

Leeuwarder volksbuurten een grotere sociale spreiding kennen: winkeliers en min of meer geschoolde beroepen zijn eveneens vertegenwoordigd.³² Die wijken hebben een zekere sociale heterogeniteit.

Een terugblik op de sociologische benadering levert drie concretisering van de vraagstellingen op. De eerste onderzoeksvraag kan opnieuw worden geformuleerd: is het Boschstraatkwartier-Oost in de vroege twintigste eeuw niet alleen een arbeiderswijk maar ook een achterbuurt, omdat er voornamelijk ongeschoolde arbeiders wonen in hun beroerde huisvesting? Aansluitend daarop is al wel vast te stellen dat die volksbuurt ontstaan is in het centrum van de stad en niet als een nieuwe, laat negentiende-eeuwse ring rondom de stadskern. De argumenten daarvoor hoeven, gezien de eerste impressies van de wijk en haar ligging in Maastricht, niet meer op een rijtje gezet te worden. Ook de oorspronkelijke tweede vraag (welke typen arbeiders woonden er?) kan nu beter omschreven worden: welke mate van sociale heterogeniteit kende het Boschstraatkwartier-Oost toen?

De sociaal-ruimtelijke geleding van steden is ook studieobject geweest van stadsgeografen. De geografie als wetenschap heeft zich een tijdje gericht op het zoeken naar regelmaat in de ruimtelijke orde en veel minder op de beschrijving van het unieke en toevallige. Dat heeft geresulteerd in het ontwikkelen van modellen, die gebruikt werden om inzicht te geven in structuren en functies van de werkelijkheid, in dit geval van (grote) steden. Figuur 2 geeft in één oogopslag de drie bekendste modellen van geleding weer.³³

Burgess (1923) ziet de stad opgebouwd uit vijf concentrische zones met - van binnen naar buiten - het stadscentrum (voor de meest hoogwaardige activiteiten), een overgangszone (merendeels verouderde en vervallen bebouwing, heterogeen karakter van werken en wonen), de zone met arbeiderswoningen (kwalitatief beter, minder gemengd gebruik), de zone van de beter behuisde middenklasse en de forensenzone (op niet al te grote afstand van de centrale stad). Door bevolkingsgroei treden processen van invasie en successie op. De sectortheorie van Hoyt (1939) probeert de ruimtelijke spreiding van het wonen te verklaren: de meest hoogwaardige en dus aantrekkelijkste woongebieden liggen aan de rand van de stad, de arbeiderswijken dichtbij de industriële locaties en het stadscentrum. Ook Harris en Ullmann (1945) situeren in hun meerkernentheorie de arbeiderswijken op die plaatsen. De drie klassieke theorieën zijn zwaar onder vuur komen te liggen, vooral door de dynamiek van de moderne steden. Desondanks hebben de modellen hun waarde behouden, niet alleen binnen de historische

³² Ibidem, 42-44.

³³ Voor illustratie, karakteristiek en conclusies G.A. Hoekveld e.a., *Geografie van stad en platteland in de westerse landen* (Bussum 1973) 83-117.

context van de Amerikaanse urbanisatie vóór de Tweede Wereldoorlog, maar ze hebben niet tot een universeel patroon geleid.

Voor mijn onderzoek lijkt de theorie van Burgess bruikbaar. Waar kan het Boschstraatkwartier-Oost geplaatst worden in de theorie van concentrische zones: in het stadscentrum of in de overgangszone? Van belang is dat alle stadsgeografische modellen - juist vanwege hun generaliserende karakter - uitgaan van een min of meer homogene bewoning: er zijn arbeiders-, middenstands- en elitewijken. Dat leidt niet tot een nieuwe thematiek, maar slechts tot een omkering van de vraag die geformuleerd is naar aanleiding van de bemoeienis van de sociologen: in hoeverre is het Boschstraatkwartier-Oost een sociaal homogene buurt?

In het Nederlandse stadshistorische onderzoek zijn de laatste vijftien jaar ten minste twee tendensen zichtbaar. Onder verwijzing naar hun universitaire herkomst zie ik 'Groningse' en 'Amsterdamse' historici. Hun uitgangspunt is hetzelfde: de stad functioneert als een centrale plaats voor het omringende platteland en ontwikkelt mede daardoor een sterke lokale concentratie van economische, politieke, sociale en culturele activiteiten, maar maakt op (inter)nationaal niveau ook deel uit van stedennetwerken, waarin ze een actieve of passieve rol speelt. Binnen dit uitgangspunt leggen de beide benaderingen andere, elkaar aanvullende accenten.

De Groningers varen op het kompas van Pim Kooij. Hijzelf, Rolf van der Woude en Vincent Sleebe schreven geschiedenissen van Groningen, Leeuwarden en Dordrecht, waarin het accent ligt op het groeipatroon van de stad, veelal beperkt tot een kwantitatieve analyse van de afstotings- en aantrekkingsfactoren, met het zwaartepunt op de negentiende eeuw.³⁴ De Amsterdammers Carl Denig en Henk Schmal zijn meer historisch-geografen, die theorieën over stedelijke geleding van Burgess en Hoyt - met naar functie en bevolking homogene zones in industriële steden - combineren met het model van Sjoberg over de veel heterogener samengestelde pre-industriële stad.³⁵ In Utrecht en 's-Gravenhage onderzoeken zij hoe industrialisatie en cityvorming aan het eind van de negentiende eeuw langzaam leiden naar veranderingen in het ruimtelijke en sociale patroon: segregatie van bevolkingsgroepen en wijken, aanpassing van woonbehoefte en woningvoorraad aan welstand, huishouden en cultuur.

Voor mijn onderzoek is het zinvol te inventariseren hoe deze stadshistorici aankijken tegen de wijk als sociale en ruimtelijke eenheid. Allereerst dan de 'Groningers'. In zijn stadsgeschiedenis van Groningen tussen 1870 en 1914 noemt Kooij wijken een gebrekkig sociaal ordeningskader: arm en rijk wonen daar dwars door elkaar, de bevolking is heterogeen en gemengd. Soms is het mogelijk onderlinge verschillen tussen arbeiders- en elitewijken te karakteriseren. Het liefst zou hij werken met (hoofd- en zij)straten, pleinen en sloppen, maar zijn bronnen leveren dan te veel problemen op. Vandaar toch de noodgreep van de wijkindeling.³⁶ De dissertatie van Van der Woude over de modernisering van Leeuwarden tussen 1850 en 1914 besteedt weliswaar aandacht aan de sociale stratificatie, maar neemt daarbij de gehele stad als uitgangspunt, zonder in te gaan op de afzonderlijke buurten.³⁷ De studie naar standen, rangen en wijken in Dordrecht in de negentiende en twintigste eeuw van Sleebe hanteert een ander uitgangspunt: een reconstructie van de verdeling van zes sociale klassen (op basis van hoofdelijke omslag) over zes buurten in 1860, 1890 en 1918. Natuurlijk zijn er goudkusten en achterbuurten, maar opvallend is de mobiliteit in en tussen de wijken. Daarnaast is op elk tijdstip in elke buurt elke klasse vertegenwoordigd, ook al verschilt de omvang daarvan natuurlijk.³⁸ Zowel Sleebe als Kooij zien op wijkniveau binnen steden, althans na de industriële revolutie, derhalve niet zozeer sociale homogeniteit als wel pluriformiteit.

Deze opvatting wordt bevestigd door de 'Amsterdamse' proefschriften. Denig bestudeert de bewoning van de Utrechtse binnenstad tussen 1793 en 1891 via een achttal administratieve wijken, die nog eens onderverdeeld worden in 50 meer homogene subwijken. Hij constateert dat wijken - en zelfs straten! - een gemengd karakter hebben, met een zekere geleding in grachten en andere voorname

³⁴ Pim Kooij en Paul van de Laar, 'Migratie en Nederlandse steden (1800-2000)', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26 (2000) 245-248.

³⁵ Carl Denig, *Utrecht van ancien régime tot nieuwe tijd. De bewoning van de Utrechtse binnenstad in haar ruimtelijke structuur 1793-1891* (Utrecht 1995) 11-14 en Henk Schmal, *Den Haag of 's-Gravenhage? De 19e-eeuwse gordel, een zone gemodelleerd door zand en veen* (Utrecht 1995) 15-19.

³⁶ P. Kooij, *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Assen / Maastricht 1987) 235-238.

³⁷ Rolf van der Woude, *Leeuwarden 1850-1914. De modernisering van een provinciehoofdstad* (Ljouwert 1994).

³⁸ Pim Kooij en Vincent Sleebe ed., *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000* (Hilversum 2000) 155-158.

straten, wat minder voorname straten, zijstraten en stegen. Woningen en percelen zijn de belangrijkste elementen binnen ruimtelijke differentiatie, en derhalve ook het meest geschikt als eenheid van waarneming.³⁹ Toch houdt Denig in de praktijk (noodgedwongen) vast aan de wijk als uitgangspunt voor analyse.

Zijn collega Schmal stelt in zijn onderzoek naar de negentiende-eeuwse stadsuitbreiding van 's-Gravenhage dat de ruimtelijke geleding van een stad wordt bepaald door een samenspel van algemene en lokale ontwikkelingen. De specifieke bevolking van een wijk komt tot stand door welstand, huishouden en cultuur; de dynamiek daarbinnen door kwaliteit en kwantiteit van de woningen, door de vraag naar en het aanbod van woonruimte, door persoonlijke beslissingen van de bewoners en door het gedrag van instituties als overheid, woningbouwvereniging en bank. Het resultaat is dat huizen degraderen en huishoudens (proberen) hogerop (te) komen.⁴⁰ Schmal analyseert daarna ontstaan en vorm, profiel en ontwikkeling van zeven Haagse buurten tussen 1850 en 1940. Elke discussie over de wijk als ordeningskader gaat Schmal echter uit de weg; hij gaat gewoon uit van hun bestaan!⁴¹

Dit overzicht van recent stadshistorisch onderzoek laat aan duidelijkheid niets te wensen over. Het bevestigt de vraagstellingen. Wijken kunnen weliswaar getypeerd worden naar dominante sociale groepen (arbeiders, middenstand, elite), maar ze hebben geen homogene samenstelling. Alle sociale groepen zijn in een bepaalde mate vertegenwoordigd. Met die conclusie gaan de historici een stuk verder dan de socioloog Haveman, die naast arbeiders hoogstens nog enkele ambachtslieden en winkeliers in een volksbuurt ziet verschijnen. Bovendien breken vooral Kooij en Denig een lans voor het microniveau, dat wil zeggen een differentiatie naar de afzonderlijke straten - en zelfs aparte woningen - binnen een wijk, tenminste indien de bronnen dat mogelijk maken. Dit aspect is echter al opgenomen in mijn derde vraag: waar woonden de sociale groepen binnen de wijk?

Na dit multidisciplinaire referentiekader zijn de oorspronkelijke vraagstellingen in enkele opzichten aangepast of geherformuleerd. Nu dan de (re)constructie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1904-1905, met eerst aandacht voor de wijk als geheel - in de Maastrichtse context - via demografische gegevens, sociale structuur en mobiliteit van haar bewoners en daarna voor de interne geleding van de buurt, dus de verschillen tussen de diverse straten.

Het Boschstraatkwartier-Oost in Maastricht

De demografische gegevens van stad en wijk: bevolkingsdichtheid en -opbouw

De bevolkingsaantallen en -dichtheid Het in de binnenstad gelegen Boschstraatkwartier-Oost is per hectare - aldus tabel 1 - ruim zeven maal dichter bevolkt dan de hele stad. Er staan vijf keer zoveel

Tabel 1 *De bevolkingsdichtheid in Maastricht 1899 en Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905*

	Maastricht ⁴²	Boschstraatkwartier-Oost
bevolkingsomvang	34.220	4.515
oppervlakte	415,1 ha.	7,5 ha.
bevolkingsdichtheid	82 per ha.	602 per ha.
aantal panden	3.638	331
panddichtheid	8,8 per ha.	44,1 per ha.
bewoners per pand	9,41	13,64
aantal woningen	7.429	997
woningdichtheid	17,9 per ha.	132,9 per ha.
bewoners per woning	4,61	4,53

³⁹ Denig, *Utrecht van ancien régime tot nieuwe tijd*, 56 en 154.

⁴⁰ Schmal, *Den Haag of 's-Gravenhage*, 9-21.

⁴¹ Recensie door R. van der Woude, *Bijdragen en Mededelingen over de Geschiedenis der Nederlanden* 112 (1997) 159-161.

⁴² Centraal Bureau voor de Statistiek / Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten, *Data en publicatie volkstelling 1899* (Voorburg / Amsterdam 1999, heruitgave op twee cd-roms), Provinciale deel XI Limburg, 32 en 68, en Woningtelling deel 00, tabel I, 50-51. *Verslag 1905*, 3 noemt per 31 december 1904 36.146 inwoners, hetgeen resulteert in een dichtheid van 87 per hectare. In het algemeen is voor de vergelijking met Maastricht gebruik gemaakt van de veel uitvoeriger gegevens uit de volkstelling.

panden en zeven maal meer woningen. Het aantal inwoners per pand is bijna de helft groter dan in Maastricht, het aantal bewoners per woning verschilt amper. Kortom, in vier van de vijf opzichten is de wijk aanzienlijk drukker!

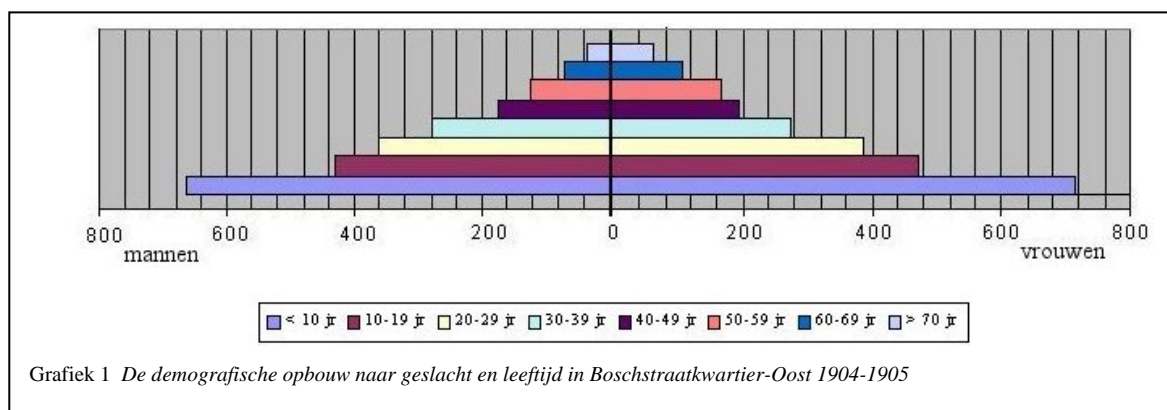
Het hoge gemiddelde aantal bewoners per pand - Boschstraatkwartier-Oost 13,64 en Maastricht 9,41 - geeft al aan dat meestal meer huishoudens samen een huis bewonen. Voor de stad kan die dichtheid aan de hand van de volkstelling geschat worden op 2,1 (7.546 huishoudens⁴³ in 3.638 panden), in de wijk wonen 2,6 gezinnen in een pand bij elkaar - slechts eenderde van alle panden wordt door één gezin bewoond, ruim een kwart door vier of meer. Opnieuw heeft de wijk een hogere dichtheid dan de stad.

De demografische opbouw Maastricht telt op 31 december 1899 15.672 mannen (46,1 procent) en 18.458 vrouwen (53,9 procent).⁴⁴ Het Boschstraatkwartier-Oost heeft in 1904-1905 4.515 bewoners: 2.140 mannen (47,4 procent) en 2.375 (52,6 procent) vrouwen. De wijk heeft dus een fors - niet abnormaal⁴⁵ - vrouwenoverschot van ruim 11 procent: op 1000 mannen 1110 vrouwen. De stad scoort in dat opzicht met 1171 vrouwen overigens nog hoger. Uit tabel 2 kunnen nog andere conclusies worden getrokken over overeenkomsten en verschillen in leeftijdsopbouw op beide schaalniveaus.

Tabel 2 De leeftijdsopbouw in Maastricht 1899 (n = 34.220) en Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905 (n = 4.515)

leeftijd	Maastricht ⁴⁶		Boschstraat-Oost		verschillen wijk t.o.v. stad	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
< 10 jaar	12,1	12,2	14,7	15,8	+ 2,6	+ 3,6
10 t/m 19 jaar	9,8	11,0	9,5	10,4	- 0,3	- 0,6
20 t/m 29 jaar	7,1	9,4	8,0	8,6	+ 0,9	- 0,8
30 t/m 39 jaar	6,3	6,7	6,1	6,1	- 0,2	- 0,6
40 t/m 49 jaar	4,5	5,1	3,9	4,3	- 0,6	- 0,8
50 t/m 59 jaar	3,1	4,3	2,8	3,7	- 0,3	- 0,6
60 t/m 69 jaar	2,0	3,1	1,6	2,3	- 0,4	- 0,8
> 70 jaar	1,2	2,0	0,8	1,3	- 0,4	- 0,7

Het overwicht van de vrouwen geldt zowel in Maastricht als in het Boschstraatkwartier-Oost in alle leeftijdscategorieën - slechts bij de dertigjarigen is het aandeel van de mannen in de wijk even groot. Het aandeel van de vrouwen in de stad is steeds hoger dan in de wijk, uitgezonderd bij de jongste meisjes. Daarnaast dringt zich duidelijk het beeld op van een jongere populatie in de buurt: het aantal kinderen tot tien jaar neemt 6,2 procent meer voor zijn rekening, terwijl er zeker vanaf de leeftijd van 40 jaar minder ouderen aanwezig zijn (4,6 procent). De verschillen in de tussenliggende cohorten zijn veel geringer. In de bevolkingspiramide van de wijk komt dit tot uiting in de (te) brede onderlaag en de (te) smalle top, waardoor een evenwichtige opbouw van de bevolking verstoord is.⁴⁷ Dit beeld doet

⁴³ Ibidem, Provinciale deel XI Limburg, 68-69: 5.408 mannelijke en 1.221 vrouwelijke gezinshoofden, plus 426 alleenstaande mannen en 491 vrouwen.

⁴⁴ Ibidem, Provinciale deel XI Limburg, 3.

⁴⁵ Ibidem, Inleiding / Rijksdeel, 47 geeft voor de twintig Nederlandse gemeenten met 20.000-100.000 inwoners 1091 vrouwen op 1000 mannen.

⁴⁶ Ibidem, Provinciale deel XI Limburg, 102-105.

sterk denken aan hoge geboorte- en sterftcijfers, ofschoon de bronnen geen nauwkeurige interpretaties toestaan met betrekking tot geboorte, huwelijk en sterfte. Opvallend is de ondervertegenwoordiging bij meisjes en jongens van 10-19 jaar, waardoor het relatief grotere aandeel van de jongeren ten opzichte van de stad in één klap verdwijnt. Dit zou een kwestie kunnen zijn van doelgerichte migratie: het vertrek van kinderen uit het gezin om elders in militaire dienst te gaan of als dienstbode de kost te verdienen (zie hierna). Een tweede punt van aandacht ligt bij de explosieve groei van het aandeel van vrouwen in de hogere leeftijdscategorieën: 166 vrouwen ten opzichte van 125 mannen bij 50-59 jaar, 105 tegenover 71 bij 60-69 jaar en 60 respectievelijk 34 bij 70 jaar en ouder. Een groot deel van de verklaring daarvoor ligt bij het nogal grote aantal weduwen.

Bij demografische opbouw is de leeftijd van de hoofdbewoners en hun partners belangrijk. De verschillen daarin geven namelijk een indicatie van een mogelijke bevolkingsgroei: bij een lage gemiddelde leeftijd van beide is de (huwelijks)vruchtbaarheid immers nog niet compleet benut en kunnen er nog kinderen geboren worden, terwijl daarvan bij een hoge ouderdom van de echtelieden geen sprake meer is. De gemiddelde leeftijd van de hoofdbewoners in Boschstraatkwartier-Oost - 794 mannen en 203 vrouwen (191 weduwe en 12 alleenstaand) - bedraagt 44,3 jaar, die van de (nog levende vrouwelijke) partners 38,1 jaar (tabel 18). Met name de leeftijd van de vrouwelijke partners is van belang. In de statistische omschrijving van (huwelijks)vruchtbaarheid worden veelal de leeftijdsgrenzen van 15 en 45 jaar gehanteerd. De echtgenotes in deze wijk kunnen gemiddeld nog bijna zeven jaar kinderen baren, waardoor een natuurlijke demografische groei nog in het verschiet kan liggen, mits de geboorte niet overtroffen wordt door de sterfte.⁴⁸

De samenlevingsverbanden In Boschstraatkwartier-Oost wonen 4.515 bewoners in 997 huishoudens (gezinshoofden plus alleenstaanden); het huishouden telt gemiddeld 4,53 personen. Het is iets groter

Tabel 3 De samenlevingsverbanden in Maastricht 1899 en Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905

	Maastricht ⁴⁹	Boschstraatkwartier-Oost
gezinshoofden	6.629	953
kinderen	16.754	2.573
andere gezinsleden	7.383	940
dienstponeel	1.619	5
alleenstaanden	917	44
n =	33.302	4.515

dan in Maastricht (4,41). Beide komen redelijk overeen met de omvang, zoals die voor heel Nederland door Van der Woude is (her)berekend voor 1900.⁵⁰ Tabel 4 toont de samenstelling van de huishoudens, waarbij de alleenstaanden buiten de berekening zijn gebleven.

Tabel 4 De samenstelling van de huishoudens in Nederland 1899, Maastricht 1899 (n = 6.629) en Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905 (n = 953)

	Nederland ⁵¹	Maastricht	Boschstraatkwartier-Oost
hoofden, familieleden en kostgangers	2,12	2,11	1,99
kinderen	2,47	2,53	2,70
dienstponeel	0,23	0,24	0,01
totaal	4,82	4,88	4,70

⁴⁷ Ibidem, Inleiding / Rijksdeel, grafiek 1 toont een gelijkmatiger opgebouwde bevolkingspiramide voor de Nederlandse gemeenten van 20.000-100.000 inwoners.

⁴⁸ Voor de stad als geheel zijn die data niet aanwezig. Een vergelijking met de wijk is derhalve onmogelijk.

⁴⁹ CBS, *Volkstelling 1899*, Provinciale deel XI Limburg, 68-69. De gestichts- en instellingsbevolking (918 personen) is niet meegeteld, waardoor de totale bevolking afwijkt van het eerder vermelde aantal van 34.220.

⁵⁰ Dirk Jaap Noordam, 'Een morele natie. Gezin en huishouden op het breukvlak van twee eeuwen', in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn ed., *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001) (verder Van Maarseveen en Doorn) 90. In deze grafiek over de omvang van de huishoudens in Nederland tussen 1829 en 1977 is als uitgangspunt het sinds 1982 door het CBS gehanteerde gemiddelde van alle soorten huishoudens gebruikt en niet de eerdere definitie waarbij uitsluitend sprake is van een huishouden bij twee of meer samenwonende personen.

⁵¹ Ibidem, 92.

De samenstelling van de huishoudens wijkt in de buurt duidelijk af van Nederland en Maastricht: minder hoofden, familieleden en kostgangers, meer kinderen en nagenoeg geen (inwonend) dienstpersoneel.

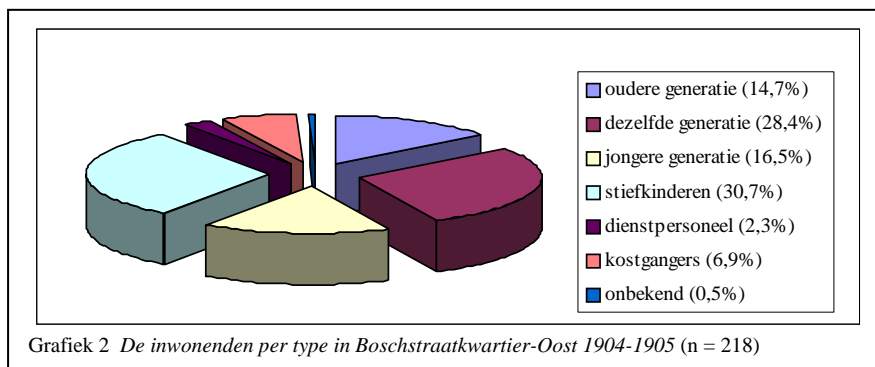
Tabel 5 De types huishoudens in Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905 (n = 997)

type huishoudens	
alleenstaanden	3,3
éénoudergezin zonder / met kinderen	19,0
twee-oudergezin zonder / met kinderen	63,0
alleenstaanden met andere (al dan niet verwante) inwonenden	1,1
éénoudergezin zonder / met kinderen plus andere inwonenden	4,2
twee-oudergezin zonder / met kinderen plus andere inwonenden	9,4

Van alle huishoudens in de wijk behoort 82,0 procent tot het kerngezin (één of twee ouders met hun kinderen), 13,6 procent heeft een uitgebreidere samenstelling en 4,4 procent is alleenstaand. De intensiteit van huwen ligt uitgesproken hoog: bijna 96 procent van de gezinshoofden is getrouwd of is dat geweest, terwijl Noordam voor Nederland aanhoudt dat in 8 procent van alle huishoudens een alleenstaande aan het hoofd staat.⁵² In het minder trouwen van gezinshoofden ligt zeker geen oorzaak voor het geringere aandeel van hoofden in de buurt.

Die is waarschijnlijk wél aanwezig in het grote aantal éénoudergezinnen: 191 weduwen en 36 weduwnaars zijn hoofdbewoner, bijna een kwart van het totaal. De echtgenoten van 102 weduwen (53,4 procent) hebben gewerkt in de glas- en aardewerkindustrie, waar de slijpers- en pottemannekesziekte een vertrouwd verschijnsel is. De invloed is zelfs dusdanig groot dat de parlementaire enquêtecommissie daar in haar verhoren van de Maastrichtse getuigen uitgebreid bij stilstaat, bijvoorbeeld in de vragen aan de arts Nijst.⁵³ Diezelfde existentiële ervaring ligt opgeslagen in de - ongetwijfeld zwartgallig bedoelde - raad aan toekomstige Maastrichtse bruiden: *Num dich e pottemenneke, daan hōbsters twie.*⁵⁴

De categorie van de uitgebreide huishoudens in de wijk (147 = 14,7 procent) behoeft nadere concretisering. De 997 huishoudens tellen samen 218 andere inwonenden. In bijna 60 procent is dat

familie: ouder (vader, moeder, oom, tante), jonger (schoondochter of -zoon, kleinkind) of van dezelfde leeftijd (broer, zus, neef, nicht) of een combinatie van verwanten. Bijna éénderde van het totaal zijn stiefkinderen, die - vanwege het ontbreken van een relatie met beide

ouders - niet tot het kerngezin gerekend worden. Indien zij daar wél toe gerekend zouden worden, is dit type samenlevingsverband 31 stuks groter en stijgt het procentuele aandeel naar 85,1 procent. Het kindertal in de samenstelling van het huishouden vermeerderd dan met 67 tot 2,77 per huishouden en steekt dan nog duidelijk af tegen het Nederlandse en Maastrichtse cijfer.

De kostgangers zijn mager vertegenwoordigd (vijftien personen). Zij vinden vooral een onderkomen bij logementhouders en herbergiers. Een eenduidig patroon is met dit kleine aantal amper te herkennen. Het grote gat dat wordt geslagen door het vroegtijdig overlijden van de mannelijke

⁵² Ibidem, 105.

⁵³ Giele, *Arbeidsenquête*, 54. Eveneens bij diens collega's Van Kleef en Fouquet en bij kapelaan Wijnen. Ook Maenen, *Regout*, 380-383 en Perry, *Roomsche kinine*, 49-51.

⁵⁴ Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen*, 107 (trouw met een aardewerker of potteman, dan word je vroeg weduwe, kun je hertrouwen en dubbel genieten).

partners, wordt in geen enkel opzicht gecompenseerd door de kostgangers en evenmin door de overige familieleden.

Het dienstpersoneel in het Boschstraatkwartier-Oost kan precies op de vingers van één hand geteld worden. De alleenstaande rentenier mr. François Marckx (80 jaar oud), oud-notaris, van 1857 tot 1888 secretaris van het Burgerlijk Armbestuur en in die hoedanigheid ook verhoord door de parlementaire enquêtecommissie, die op Van Hasseltkade 8 samenwoont met een 43-jarige gezelschapsdame en een even oude huisknecht is echt een uitzondering. Er is alle reden om aan te nemen dat het geringe aantal van vijf het gevolg is van de sociaal-economische situatie van de bewoners.

In de wijk bestaat een duidelijke dominantie van het kerngezin met één of twee ouders, met gemiddeld bijna drie kinderen in huis.⁵⁵ Maar liefst 230 huishoudens hebben drie of meer kinderen (exclusief stiefkinderen), met als uitschieter een gezin in de St. Antoniusstraat, dat zeven meisjes en vier jongens kreeg, waarvan er geen enkel stierf. Bij een volledige demografische reconstructie van alle huishoudens in de wijk zal het aantal kinderen waarschijnlijk op een hoger niveau liggen.

De sociale structuur van stad en wijk: inkomensongelijkheid en beroepsindeling

De beroepstitels, de aanslagen in de hoofdelijke omslag en de bedelingsgegevens kunnen gebruikt worden voor een (re)constructie van de sociale verhoudingen in het Boschstraatkwartier-Oost in de vroege twintigste eeuw. De problematiek van de sociale stratificatie heeft in de loop van de laatste 30 jaar tot uitgebreide debatten geleid onder historici en sociologen.⁵⁶ De meest concrete bijdrage levert Kooij in zijn dissertatie. Hij definieert de Groningse samenleving tussen 1870 en 1914 als een standenmaatschappij met klassenkenmerken en onderscheidt vervolgens op basis van drie criteria - inkomen, beroepsprestige en het onderscheid tussen werkgevers / zelfstandigen en loonafhankelijken - zes lagen: een elite (vrije beroepen, zeer hoge ambtenaren, de belangrijkste groothandelaren en industriëlen), de gegoede burgerij (hoge ambtenaren, predikanten, fabrikanten en grote handelaren), het leidinggevend middenkader - inclusief leraren en grote kooplieden -, de middenstand en ambtenaren, de ambachtlieden plus kleine winkeliers en tenslotte de arbeiders, knechten en kleine ambachtlieden. Hij vermeldt zelf dat deze indeling sterk overeenkomt met die van Amerikaanse steden in drie duidelijk van elkaar verschillende sociale groepen (*upper*, *middle* en *lower class*) met elk twee subgroepen (*upper* en *lower*).⁵⁷

Het enige aanknopingspunt voor de bestudering van de Maastrichtse sociale structuur rond 1900 ligt in de studie van Ben Gales naar het Burgerlijk Armbestuur. Hij schetst de evolutie van de inkomens in de stad tussen 1880 en 1915 aan de hand van fiscale data. Voor 1900 wordt uitgegaan van een brede onderste sociale laag van on- en minvermogenden (55 procent) met minder dan 450 gulden inkomsten per jaar, daarboven het gewone volk (450 - 1.500 gulden, 33 procent), de kleine en grote middenstand (1.500 - 2.500 gulden en 2.500 - 4.000 gulden, 6 en 2 procent) en aan de top een kleine groep gegoeden (4.000 - 12.000 gulden, 2 procent) en een uiterst gering aantal rijken (0,3 procent, boven 12.000 gulden). De cijfers voor 1910 tonen een verbazingwekkend snelle groei van de 'gewone menschjes' (tot de helft) en een bijna even grote procentuele afname van de categorie onder de armoedegrens (naar 39 procent).⁵⁸

In het onderzoek naar de sociale structuur van het Boschstraatkwartier-Oost in 1904-1905 ligt het gezien de aard van de bronnen voor de hand een opzet te hanteren zoals Kooij. Als eerste wordt daartoe de inkomensongelijkheid bekeken vanuit de kohieren van de hoofdelijke omslag (1906) en de registers van de bedeeden (1903-1920). Als tweede wordt een stratificatie gekoppeld aan de beroepen, met een indeling naar beroepsprestige en -sector (waarbij het verschil tussen werkgevers / zelfstandigen en loontrekkers is na te gaan via de beroepslijst uit het adresboek van 1905).

⁵⁵ Dit aantal geeft geen enkele indicatie van de volledige gezinsgrootte; niet alle kinderen zijn meegeteld; alleen zij die nog thuis wonen en na 1 januari 1890 geboren zijn; reeds overleden, gehuwde en vertrokken kinderen horen daar niet bij.

⁵⁶ Kees Mandemakers, 'De sociale structuur in Nederland rond 1900. De samenleving in het perspectief van de modernisering 1850-1990', in: Van Maarseveen en Doorn 185-186.

⁵⁷ Kooij, *Groningen*, 27-34 (typering 33) en 34-49 (model 44-47).

⁵⁸ B.P.A. Gales e.a., *Het Burgerlijk Armbestuur. Twee eeuwen zorg voor armen, zieken en ouderen te Maastricht 1796-1996* (Maastricht 1997) 151.

De inkomensongelijkheid via de hoofdelijke omslag De hoofdelijke omslag is een plaatselijke belasting die van 1856 tot 1929 in Maastricht wordt geheven. De lijst van 1906 levert - met het jaarverslag van de gemeente - een beeld van de inkomsten van de hoofdbewoners van stad en wijk. Daarbij wordt aangesloten bij de indeling van Gales en de terminologie van Kooij.

Tabel 6 De inkomensverdeling in Maastricht (n = 3884) en Boschstraatkwartier-Oost 1906 (n = 997)

belastingcategorie - terminologie	Maastricht ⁵⁹	Boschstraatkwartier-Oost	verschil wijk en stad
< f 450 = laagste lage klasse = I	64,6	88,2	+ 23,6
f 450 - f 1.500 = bovenste lage klasse = II	21,7	8,5	- 13,2
f 1.500 - f 2.500 = laagste middenklasse = III	6,3	1,8	- 4,5
f 2.500 - f 4.000 = bovenste middenklasse = IV	3,8	0,9	- 1,9
f 4.000 - f 12.000 = laagste hoge klasse = V	3,0	0,4	- 2,6
> f 12.000 = bovenste hoge klasse = VI	0,5	0,2	- 0,3
gemiddelde belastbaar inkomen	f 1.915,90	f 1.497,63	f 418,27
gemiddelde hoofdelijke omslag	f 35,97	f 26,33	f 9,64

Uit deze cijfers komt het Boschstraatkwartier-Oost tevoorschijn als een arme buurt. Er zijn relatief weinig aanslagen. Na 1900 wordt bij inkomsten beneden 450 gulden per jaar geen hoofdelijke omslag opgelegd.⁶⁰ Van de 36.257 stedelingen krijgen 1.374 een aanslag voor de kiezen (3,8 procent), voor de wijk zijn dit er 118 op 4.515 (2,6 procent).⁶¹ Eigenlijk zou het aantal aanslagen bij de hoofdbewoners berekend moeten worden: in de wijk 118 op 997 (11,8 procent), in de stad 18,2 procent - op basis van 7.546 hoofdbewoners (1899). Van de Maastrichtse hoofdbewoners betaalt 64,6 procent geen hoofdelijke omslag, dezelfde groep is in de buurt 88,2 procent. In alle andere categorieën samen, waar wel belasting betaald wordt, is het precies omgekeerd. Als indicatie van het inkomensniveau kan bij de belastingbetalers de modus gelden, de meest voorkomende waarde. In de stad is dat een inkomen van 600 - 700 gulden, in het Boschstraatkwartier-Oost 500 - 600 gulden. Het is dan ook logisch dat het gemiddelde belastbaar inkomen in de wijk ruim 400 gulden beneden dat van de stad ligt. Kortom, in vergelijking tot de stad is de buurt arm.

Een aanvulling van het inkomensbeeld via de bedeling De hoofdelijke omslag toont een beeld van de inkomensverhoudingen in het Boschstraatkwartier-Oost met de nadruk op de beperkte groep van hoofdbewoners met een inkomen van meer dan 450 gulden per jaar. Via de cijfers over de bedeling van de Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid te Maastricht tussen 1903 en 1920 is het mogelijk zicht te krijgen op de onderste segmenten van de inkomensverdeling. De hypothese dat de wijk hierbij relatief oververtegenwoordigd zal zijn, ligt voor de hand.

Tabel 7 De bedeelden in Maastricht en Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905

	Maastricht ⁶²	Boschstraatkwartier-Oost	verschil wijk en stad
aantal inwoners	36.146	4.515	
aantal bedeelden (absoluut)	381	73	
aantal bedeelden (relatief)	1,05%	1,62%	+ 0,57

Die vooronderstelling is correct: 12,5 procent van de inwoners van de stad woont in de wijk, 19,2 procent van alle bedelingen komt daar terecht. In de wijk krijgen 73 van de 997 hoofdbewoners (7,3 procent) steun, voor de stad is dat 5,0 procent - 381 bedeelden (1904) op 7.546 hoofdbewoners (1899). Opnieuw een duidelijke indicatie van de positie van de wijk. Bij aanneming van de armoedegrens van 450 gulden - groep I uit de inkomensklassen - is de bedelingspolitiek van het Burgerlijk Armbestuur volgens hedendaagse normen schraal: 73 van de 837 in aanmerking komende hoofdbewoners (8,7

⁵⁹ Verslag 1906, hoofdstuk IV paragraaf V, 7- 9.

⁶⁰ Gales, *Burgerlijk Armbestuur*, 151.

⁶¹ Verslag 1906, 3.

⁶² De situatie per 31 december 1904 (*Verslag 1904*, 3).

procent) krijgen financiële steun, het overgrote deel dus niet. Op stedelijk niveau ligt datzelfde percentage bijna op het dubbele: 15,2 procent wordt bedeed. Een verklaring voor die ongelijke omvang van de bedelingen zou kunnen liggen in het feit dat de werkgelegenheid in de wijk bij 't *groet febrik* - de volkse benaming voor de Sphinx - groeit door de economisch opleving in de jaren 1905-1907.⁶³ Bij Regout kan iemand zonder werk altijd wel aan de slag om in zijn levensonderhoud te voorzien, zodat een beroep op de vetpotten van het Burgerlijk Armbestuur niet noodzakelijk is.⁶⁴

De sociale groepen volgens een beroepsstratificatie De beroepen van 1.629 hoofdbewoners, hun (eventueel reeds overleden) partners, kinderen (vanaf twaalf jaar) en anderen van de wijk zijn bekend, die van de stad niet.⁶⁵ Natuurlijk blijft het dan nog steeds problematisch om louter op basis van beroepstitels een indeling te maken naar beroepsprestige en daarmee een tweede ingang te hebben tot een sociale stratificatie. Op basis van de indeling van Kooij voor Groningen zijn de beroepen geclassificeerd met tabel 8 als resultaat.

Tabel 8 Een beroepsstratificatie van Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905

Beroepsgroep	hoofdbewoners	partners, kinderen en anderen	totaal wijk
I - arbeiders, knechten en kleine ambachtslieden	65,8	80,5	72,5
II - ambachtslieden en kleine winkeliers	24,8	14,0	19,9
III - middenstand en ambtenaren	6,1	3,8	5,0
IV - leidinggevend middenkader en grote kooplieden	1,0	0,1	0,6
V - hoge ambtenaren, kleine fabrikanten en grote handelaren	1,5	1,1	1,3
VI - vrije beroepen, zeer hoge ambtenaren, belangrijkste handelaren en industriëlen	0,8	0,5	0,7
n =	887	742	1.629

Het Boschstraatkwartier-Oost toont zich als een buurt, waarin de lagere klassen domineren. Arbeiders, knechten en kleine ambachtslieden (I) vormen bij de hoofdbewoners bijna tweederde van het totaal; ambachtslieden en kleine winkeliers (II) een kwart. Samen zijn ze goed voor 90,6 procent. De vertegenwoordiging van de groepen met het minste beroepsprestige is zelfs nog sterker bij partners, kinderen en anderen (94,5 procent). Hoewel het overwicht van de lagere klassen minder groot is dan bij de verdeling van de hoofdelijke omslag - daar reiken zij tot 96,7 procent - ligt de conclusie onomstotelijk voor de hand: de midden- (III en IV) en hogere klassen in de beroepsstatus (V en VI) zijn weliswaar in de buurt aanwezig, maar tellen qua omvang niet mee en gaan verloren in de grote massa van arbeiders en ambachtslieden.

Een beroepsindeling naar economische sectoren De beroepen van diezelfde wijkbewoners kunnen worden ingedeeld naar de aard van hun economische activiteit en worden vergeleken met de uitkomsten van de beroepstelling van 1899.

⁶³ Perry, *Roomsche kinine*, 166. Maenen verwijst naar crisisjaren 1901-1905, hausse 1905- en depressie 1908-1910, in: Joseph F.E. Regout e.a., *125 Sphinx – Céramique 100* (Maastricht 1959) 89. De exacte werkgelegenheidscijfers in deze jaren zijn helaas niet te achterhalen via de grafiek van Soeters (Ibidem, 160).

⁶⁴ Gales, *Burgerlijk Armbestuur*, 153 over de taakopvatting van het Burgerlijk Armbestuur: steun is in principe onwenselijk, iemand die kan werken heeft geen recht op bijstand.

⁶⁵ In het begin van de twintigste eeuw heeft de gemeentelijke administratie weinig interesse in het wel en wee van vrouwen. Er is waarschijnlijk sprake van forse ondertelling. Zo is bij slechts 19,6 procent van de vrouwelijke partners in de buurt het beroep bekend en staat nog geen 30 procent van de ongehuwde meisjes beroepsmatig geregistreerd, terwijl de beroepstelling van 1899 40 procent noemt (Mandemakers, 'Sociale structuur', 186-187).

Tabel 9 Een indeling van beroepen naar economische sector in Maastricht 1899 en Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905

economische sector	Maastricht ⁶⁶	Boschstraatkwartier-Oost	verschil
glas- en aardewerk	22,8	37,1	+ 14,3
diamant- en steenbewerking	-	-	-
boek- en steendrukkerijen	0,6	0,2	- 0,4
bouw en openbare werken	5,1	4,1	- 1,0
chemische nijverheid	0,3	0,2	- 0,1
hout-, kurk- en strobewerking	1,4	1,5	+ 0,1
kleding en reiniging	6,3	5,6	- 0,7
kunstnijverheid	0,1	-	- 0,1
leder, wasdoek en rubber	2,3	1,5	- 0,8
oer, steenkolen en turf	0,0	0,2	+ 0,2
metaalbewerking	3,4	2,8	- 0,6
fabricage van (stoom)werktuigen	0,5	0,6	+ 0,1
scheeps- en rijtuigbouw	0,2	-	- 0,2
papier en karton	2,8	4,0	+ 1,2
textielnijverheid	0,5	0,4	- 0,1
gas en electriciteit	0,2	-	- 0,2
voedings- en genotmiddelen	7,9	4,8	- 3,1
landbouw	1,6	1,7	+ 0,1
visserij en jacht	-	-	-
warenhandel	9,9	5,9	- 4,0
verkeerswezen	6,2	5,1	- 1,1
bank- en kredietwezen	0,4	0,1	- 0,3
verzekeringswezen	0,2	0,1	- 0,1
vrije beroepen	0,7	0,7	-
onderwijs	2,6	0,6	- 2,0
armenverpleging en -verzorging	1,6	0,1	- 1,5
huiselijke diensten	10,8	0,9	- 9,9
losse werklieden	0,0	10,9	+ 10,9
in dienst van staat	2,5	0,8	- 1,7
in dienst van provincie	0,2	-	- 0,2
in dienst van gemeente	3,7	0,7	- 3,0
in dienst van waterschap	-	-	-
in dienst van kerkgenootschap	0,6	0,1	- 0,5
gepensioneerd	1,1	0,4	- 0,7
beroep onbekend (m. n. rentenier)	-	0,6	+ 0,6
onduidelijk in te delen beroepen	3,4	8,5	+ 5,1
n =	15.566	1.629	

Het inmiddels ontstane beeld van het Boschstraatkwartier-Oost als een arbeidersbuurt onder de rook van Sphinx wordt volledig bevestigd. De bronnen geven aan dat ruim eenderde van de bewoners werkzaam is in de fabricage van glas- en aardewerk. Waarschijnlijk is dat aandeel zelfs meer dan de helft, want - gezien de werkwijze bij de beroepstelling - mag gerust worden aangenomen dat de losse werklieden en de onduidelijk in te delen beroepen, zoals bijvoorbeeld machinisten, kantoorbedienden en magazijnpersoneel, grotendeels in deze sector werkzaam zijn en dat bouwvakkers, hout- en metaalbewerkers en voerlieden in groten getale daar eveneens werken.⁶⁷ Opvallend, maar tegelijkertijd een tweede bewijs voor het karakter van de wijk, is de ten opzichte van de stad bovengemiddeld aanwezige papierindustrie. De Koninklijke Nederlandse Papierfabriek - in 1850 opgericht als Lhoest Weustenraad & Cie - ligt voor de papierwerkers op loopafstand ten noorden van het Bassin.

Anderzijds is het mogelijk de redenering om te draaien: de huiselijke diensten - in het kielzog van een gefortuneerde bovenlaag - ontbreken nagenoeg in het Boschstraatkwartier-Oost. In feite geldt dat voor de gehele tertiaire sector: handel, verkeer, banken, verzekeringen, vrije beroepen, onderwijs, verpleging, overheid en kerken reiken in de stad tot 39,4 procent en zijn daarmee een krachtige economische motor, maar komen in de wijk slechts tot 15,1 procent.

Ondanks de stevige presentie van de glas- en aardewerkindustrie geven de cijfers geen aanleiding om van een economische monocultuur te spreken. De spreiding over alle sectoren is groot,

⁶⁶ CBS, *Volkstelling 1899*, Provinciale deel XI Limburg, 2-49. De categorie 'aardewerk en glas' is voor Maastricht opgeschoond: de aldaar opgenomen bankwerkers, blikslagers, machinisten, metselaars, schrijnwerkers, smeden, voerlieden, en dergelijke zijn overgebracht naar de relevante andere sectoren.

⁶⁷ Ook Maenen, *Regout*, 340 vermeldt voor 1849 algemene betrekkingen als boodschappers, inpakkers, kuipers, leidekkers en timmerlieden.

overigens meer bij de mannen dan bij de vrouwen, breder bij de hoofdbewoners dan bij de anderen. Een opvallende plaats is weggelegd voor de warenhandel (96 vermeldingen, evenwichtig verdeeld tussen beide geslachten; blijkbaar verschaft in veel gezinnen de vrouw neveninkomsten via een kleine nering), de kleding (91, in meerderheid vrouwen), het verkeerswezen (83, vooral door de horeca in deze categorie), de voedings- en genotmiddelen (78, overwegend mannen), de bouw (66, idem), de metaalbewerking (45, louter mannen) en de landbouw (27, agrariërs). De leer- en houtbewerker tellen respectievelijk 25 en 24 mannen. Voor alle genoemde sectoren geldt dat hun aandeel in de wijk maximaal op stedelijk niveau ligt, maar meestal daaronder. Bovendien zijn het bijna allemaal arbeiders en al dan niet zelfstandig werkende ambachtslieden uit de laagste drie groepen in de beroepsprestige hiërarchie. De dertien ondernemers, handelaars of vrije beroepen zijn evenzoveel uitzonderingen met een hogere status en bevestigen daardoor eigenlijk dat beeld.

De mobiliteit in stad en wijk: geografische herkomst en vertrekgedrag

De herkomst van stedelingen en wijkbewoners De verschillen in geboorteplaats tussen stad en buurt zijn weinig opvallend: bijna drie van de vier bewoners is geboren en getogen Maastrichtenaar,

Tabel 10 De geboorteplaatsen van alle Maastrichtenaars 1899 en van hoofdbewoners en partners in Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905

geboorteplaats	Maastricht ⁶⁸	Boschstraatkwartier-Oost	verschil wijk t.o.v. stad
gemeente Maastricht	72,7	73,7	+ 1,0
provincie Limburg	14,1	14,7	+ 0,6
andere provincie binnen Nederland	6,9	4,8	- 2,1
één der Nederlandse koloniën	0,2	0,1	- 0,1
buitenland	6,1	6,3	+ 0,2
onbekend	0,0	0,5	- 0,5
n =	34.220	1.949	

nog eens ruim 14 procent komt uit Limburg. De conclusie dat zowel de stad als de wijk te karakteriseren zijn als in zichzelf besloten, kan echter alleen door onderzoek over de lange termijn gestaafd worden. De reikwijdte van de mobiliteit in het Boschstraatkwartier-Oost is geringer dan bij de stad. Van de Limburgse wijkbewoners is 87,4 procent afkomstig uit de aangrenzende plaatsen op Nederlandse bodem - in het adresboek van 1905 deels betiteld als buitengemeenten - of uit Limburg ten zuiden van de huidige gemeente Sittard-Geleen-Born, amper twintig kilometer van de provinciehoofdstad verwijderd. Het aandeel van de provincies buiten Limburg is in de buurt kleiner, dat van de buitenlanders iets groter. Wellicht kijkt de wijkbewoner juist dan minder ver: bij 31 huwelijken (een kwart van de buitenlanders) is één van beide partners afkomstig uit Eben-Emael, Kanne, Lanaken, Mopertingen, Rekem, Veldwezelt of Vroenhoven, onmiddellijk aan Maastricht grenzende Belgische plaatsen.

Het vertrek van kinderen uit het gezin In hun karakteristiek van de wijk wijzen Litjens en Vliegen halverwege de twintigste eeuw herhaaldelijk op de plaatsgebondenheid van huwelijkskandidaten en jonge gezinnen door de geringe neiging en de beperkte mogelijkheden om de buurt te verlaten. Voor het Boschstraatkwartier-Oost zijn gegevens over het vertrek van kinderen en anderen vanaf 1890 geïnventariseerd, voor de stad is niets voorhanden. Het beeld uit de literatuur wordt slechts gedeeltelijk bevestigd. Iets meer dan 40 procent van de migranten blijft na het verlaten van de ouderlijke woning ter plekke wonen. De meerderheid verlaat de buurt, maar de grootste groep blijft - althans bij eerste verhuizing - in de stad. De nieuwe woonplaats kan dichtbij liggen, in het Boschstraatkwartier-West tussen Boschstraat en Statensingel, of verder weg, zoals in de Stokstraat of in Wijck. De optelsom van de vertrekkers binnen de wijk en naar de stad (82,4 procent) duidt op de honkvastheid van de bevolking (tabel 20). De rest van de provincie is relatief weinig in trek als vestigingsgebied, 12,8 procent prefereert migratie naar elders. Twee groepen springen in het oog: de jongemannen die in militaire dienst gaan - vooral naar het verzamelpunt Harderwijk - en de jongeren, zowel vrouwen als mannen, die vanwege een dienstbetrekking of (in een enkel geval) om te studeren

⁶⁸ CBS, *Volkstelling 1899*, Provinciale deel XI Limburg, 78-79.

naar Luik, Aken en grotere, buiten de provincie gelegen plaatsen vertrekken. In beide situaties is sprake van tijdelijke migratie, maar daartoe is levenslooponderzoek noodzakelijk.

Het Boschstraatkwartier-Oost: een heterogene arbeidersbuurt in het stadscentrum

In de Maastrichtse context is de wijk dichtbevolkt - zeven maal dichter qua mensen en woningen, vijf keer wat panden betreft, de helft meer bewoners per pand - en jong - meer kinderen tot tien jaar, een lage gemiddelde leeftijd van hoofdbewoners en partners, en dus perspectief op verdere demografische groei. De buurt is relatief arm: de groep niet-betalers van de hoofdelijke omslag is 23 procent groter dan die in Maastricht, het gemiddelde inkomen 22 procent lager en er zijn 50 procent meer bededen. Qua beroepsprestige behoort 73 procent tot de arbeiders, knechten en kleine ambachtslieden, de aardewerk- en glasindustrie overheerst en verschaft werk aan meer dan eenderde, misschien zelfs de helft van alle bewoners. De wijk lijkt - sterker dan de stad - op zichzelf gericht: bijna driekwart van de hoofdbewoners en partners komt uit de stad zelf, de overigen komen van geringere afstand, bij eerste verhuizing blijft 40 procent van de kinderen er wonen. Kortom, het door Poels in 1917 zo retorisch opgeroepen beeld van *'het menschenpakhuis van de Sphinx'* is ook een jaar of twaalf eerder van toepassing op het Boschstraatkwartier-Oost.

De arbeiderswijk Boschstraatkwartier-Oost ligt in het stadscentrum, binnen de oude vestingmuren, en kent enige heterogene bewoning. De stadshistorische studies - met Kooij als voorbeeld - slaan de spijker op hun kop: wijken hebben dominante groepen, maar zijn tevens sociaal pluriform. Er moet gedifferentieerd worden naar afzonderlijke straten. Om te bekijken hoe die heterogeniteit zich vertaalt in de ruimtelijke geleding, is na de analyse van de buurt als geheel aandacht vereist voor de verschillen daarbinnen.

De interne structuur van het Boschstraatkwartier-Oost

Tabel 11 biedt de basisdata: een overzicht van bewoners, woningen en panden in de veertien straten.

Tabel 11 *De bewoners, woningen en panden in Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905*

straat	totaal aantal bewoners	percentage bewoners in totaal van wijk	totaal aantal woningen	percentage woningen in totaal van wijk	totaal aantal panden	percentage panden in totaal van wijk
Bassin	384	8,5	79	7,9	28	7,9
Beeldt	35	0,8	18	1,8	5	1,4
Boschstraat	557	12,3	131	13,1	50	14,1
Grachtstraat	808	17,9	174	17,5	50	14,1
Kleine Gracht	237	5,2	58	5,8	21	5,9
Koekschroefstraat	45	1,0	11	1,1	6	1,7
Markt	103	2,3	27	2,7	9	2,5
Pastoorstraat	71	1,6	23	2,3	15	4,2
Pompenstraat	59	1,3	13	1,3	5	1,4
Raamstraat	599	13,3	121	12,1	40	11,3
St Antoniusstraat	1.322	29,3	278	27,9	82	23,2
Van Hasseltkade	121	2,7	26	2,6	19	5,4
Varkensmarkt	155	3,4	31	3,1	22	6,2
Zwanenstraat	19	0,4	7	0,7	2	0,6
totalen	4.515	100,0	997	99,9	354	99,9

Qua bevolkingsaantal zijn vier straten beeldbepalend, maar niet alle in dezelfde mate: de St. Antoniusstraat steekt met 1.322 bewoners - bijna eenderde van de gehele wijk - ver boven de rest uit, op afstand gevolgd door Grachtstraat, Raamstraat en Boschstraat (12-18 procent). Bassin, Kleine Gracht, Varkensmarkt, Van Hasseltkade en Markt spelen nog enigszins een rol, maar Pastoorstraat, Pompenstraat, Koekschroefstraat, Beeldt en Zwanenstraat hebben ieder minder dan 100 bewoners en leveren samen net 5 procent van de buurtbevolking. Vanwege hun uiterst ongelijke grootte loopt een analyse op het niveau van straten het risico zich te verliezen in details en weinig zinvolle informatie op te leveren.

Om die reden wordt aangesloten bij de opvattingen van de Dienst Stadsontwikkeling - de rapporten-Vliegen en het eerste saneringsplan - die onderscheid maken tussen een arm, verouderd en gemengd kerngebied met weinig perspectief op ontwikkeling en een 'gouden' periferie van Boschstraat, Markt, Kleine Gracht en Van Hasselkade met gunstiger vooruitzichten dankzij een verkeerstechnisch betere ligging, een volwaardige economische functie en een concentratie van sociaal-culturele instellingen.⁶⁹ De vorige tabel ziet er dan aanzienlijk eenvoudiger uit: het beeld van

Tabel 12 De bewoners, woningen en panden in kern en periferie van Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905

	totaal aantal bewoners	percentage bewoners in totaal van wijk	totaal aantal woningen	percentage woningen in totaal van wijk	totaal aantal panden	percentage panden in totaal van wijk
kern	3.497	77,5	755	75,7	255	72,0
periferie	1.018	22,5	242	24,3	99	28,0
totalen	4.515	100,0	997	100,0	354	100,0

de wijk wordt voor driekwart bepaald door de kern en voor 25 procent door de periferie. Als het onderzoek naar de ruimtelijke geleiding van het Boschstraatkwartier-Oost in 1904-1905 zich toespitst op de vraag naar de juistheid van - en eventueel noodzakelijke nuanceringen in - zo'n tweedeling zijn primair de inkomens- en beroepsverhoudingen van belang en komen de demografische kenmerken van de bewoners op de tweede plaats.

De inkomens- en beroepsverhoudingen in de wijk

Het beeld van de hoofdelijke omslag Het povere optreden van het Boschstraatkwartier-Oost in de lokale fiscale context van 1906 wordt enigszins opgefleurd door twee hoofdrolspelers. Pierre Regout uit de Boschstraat - zoon van Petrus jr., die landelijke 'roem' verwierf tijdens de enquête van 1887 - bekleedt met een geschat inkomen van 25.000 gulden niet alleen de topositie binnen de wijk, maar ook in de stad.⁷⁰ Nummer twee binnen de wijk is bierbrouwer Clement Marres uit dezelfde straat met 12.600 gulden. De daaropvolgende inkomens zijn 8.000 gulden en lager. De Boschstraat lijkt daardoor het rijke randje, hetgeen in tabel 13 voor de hele periferie bevestigd wordt. Daar betaalt bijna één op de drie hoofdbewoners belasting, terwijl dat in de kern nauwelijks iets meer dan één op de twintig is.

Tabel 13 De inkomensverdeling in kern en periferie van Boschstraatkwartier-Oost 1906 (n = 997)

	I (géén aanslag / < f 450)	II (f 450 - f 1.500)	III (f 1.500 - f 2.500)	IV (f 2.500 - f 4.000)	V (f 4.000 - f 12.000)	VI (> f 12.000)	totaal aantal aanslagen	percentage aanslagen van wijk	percentage aanslagen op hoofdbewoners
kern	711	37	6	1	0	0	44	37,3	5,8
periferie	168	48	12	8	4	2	74	62,7	30,6
totalen	879	85	18	9	4	2	118	100,0	11,8

De twee hoogste groepen, inkomens vanaf 4.000 gulden per jaar, zijn in de kern niet vertegenwoordigd. Alleen aannemer Bernard Reggers uit de Koekschroefstraat behoort tot de hogere middenklasse.

Uit studie van de midden- en hogere klassen - 33 personen in de categorieën III, IV, V en VI - blijkt dat de Boschstraat weliswaar de meeste vertegenwoordigers heeft (elf), maar dat de Van Hasselkade - onder andere de rentenier Marckx (6.000 gulden) met zijn twee inwonende bedienden - en de Kleine Gracht met acht en zes deelnemers verhoudingsgewijs beter scoren. De Markt is slechts met één logement- en caféhouder aanwezig. Enige nuancering in de periferie is dus op zijn plaats. Dat geldt minder voor het hart van de wijk. Uit de drie grootste straten komen slechts 23 van de 548 hoofdbewoners in aanmerking voor een aanslag (4,2 procent - beneden het gemiddelde). In Beeldt, Pastoorstraat, Pompenstraat en Zwanenstraat betaalt zelfs niemand hoofdelijke omslag. Het zicht op de

⁶⁹ Zie voetnoot 28.

⁷⁰ De hoogste aanslag is voor zijn oom Louis Regout uit de Breedestraat (26.000 gulden).

wijk wordt bepaald door de massa van 964 hoofdbewoners uit de lagere klassen, waarvan 91,2 procent geen hoofdelijke omslag betaalt vanwege te weinig inkomsten.⁷¹

Het beeld via de bedeling De vooronderstelling van een omgekeerde situatie als bij de hoofdelijke omslag - veel bedelingen in het centrum, weinig tot niets in de periferie - gaat op. St. Antoniusstraat,

Tabel 14 De bedeelde in kern en periferie van Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905

	aantal bedeelde	percentage bedeelde van wijk	percentage bedeelde op hoofdbewoners
kern	65	89,0	8,6
periferie	8	11,0	3,3
totaal	73	100,0	7,3

Grachtstraat en Raamstraat nemen 64,4 procent van de bedeelde voor hun rekening, maar wijken door hun grote bevolkingsdichtheid nauwelijks af van het gemiddelde aantal niet-bedeelde per straat (90,9 procent). Alle andere straten - uitgezonderd de Zwanenstraat - kennen één of meer bedeelde, ook de 'rijke' Boschstraat (vijf), Van Hasselkade (één) en Kleine Gracht (één). In Beeldt, Pastoorstraat en Pompenstraat zijn relatief veel hoofdbewoners bedeelde; dat zijn ook de enige drie straten waar het percentage niet-bedeelde aanzienlijk beneden het gemiddelde ligt.

De analyse van de inkomensverhoudingen via beide invalshoeken laat zien dat het patroon van arme kern en 'gouden' rand opgaat, maar dat elke straat een mix heeft van diverse inkomens. De spreiding daarvan is het grootst in de Boschstraat: vijf bedeelde (0,30 cent per week) naast Regout en Marres. Van Hasselkade en Kleine Gracht - elk één bedeelde naast flink wat midden- en hogere klassen - volgen op de voet. Doordat deze twee straten minder dichtbevolkt zijn, maken ze op het eerste oog een rijkere indruk. Alle overige straten zijn minder heterogeen: ze worden bijna compleet bevolkt door de laagste klassen. De kleinste en dunstbevolkste straten (Beeldt, Pastoorstraat, Pompenstraat en Zwanenstraat) zijn homogeen: uitsluitend hoofdbewoners onder de armoedegrens van 450 gulden en/of bedeelde.

Het beeld volgens de beroepsstratificatie De verdeling in tabel 15 is volgens verwachting: in de periferie wordt bovengemiddeld belasting betaald, benedengemiddeld bedeelde en zijn meer bewoners met prestigieuze beroepen (III en hoger), al overheerst ook daar de massa van arbeiders, knechten,

Tabel 15 Een beroepsstratificatie in kern en periferie van Boschstraatkwartier-Oost per straat 1904-1905

	groep I	groep II	groep III	groep IV	groep V	groep VI	I en II t.o.v. totaal (in %)
kern	81,5	72,2	26,8	0,0	19,0	0,0	97,9
periferie	18,5	27,8	73,2	100,0	81,0	100,0	75,9
n =	1.181	324	82	10	21	11	92,4

ambachtslieden en kleine winkeliers uit de laagste twee klassen (75,9 procent). Bijna alle ondernemers, grote handelaars en vrije beroepen wonen aan de randen van het Boschstraatkwartier-Oost: de glas- en aardewerkfabrikant Regout en drie bierbrouwers aan de Boschstraat, een ingenieur, een reder, twee wijnhandelaren en de (overleden) mijnondernemer Sarolea aan de Van Hasselkade, een arts, twee groothandelaren in vee en steenkool en de (gestorven) oud-minister Van der Maesen de Sombreff aan de Kleine Gracht. Acht van tien renteniers wonen eveneens aan die 'betere' straten. Bij de hoofdbewoners is de Van Hasselkade de enige straat in de buurt waar een meerderheid beroepen met een middelbare of hogere status uitoefent. Het hart van de wijk toont het tegenovergestelde beeld: amper beroepen met veel aanzien, slechts vier personen in V en 22 in III.

⁷¹ Tot groep I behoren 42 hoofdbewoners (4,2 procent), die zelf aangeven wél een inkomen te hebben - altijd boven de belastingsgrens van 450 gulden (tot wel 12.000 gulden), maar om niet te achterhalen redenen niet aangeslagen worden. Van hen zouden 32 in II, 5 in III, 4 in V en 1 in VI terecht komen. De effecten van die veranderingen kunnen verwaarloosd worden.

Het beeld naargelang economische sectoren Voor de twee delen van het Boschstraatkwartier-Oost zijn de beroepen gekoppeld aan een beperkt aantal economische sectoren. Deze zijn binnen de wijk onregelmatig verdeeld. De grootindustrie van glas, aardewerk en papier - inclusief de daar werkzame

Tabel 16 Een verdeling van beroepen naar economische sector in kern en periferie van Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905

economische sector	kern	periferie	wijk
aardewerk en glas	43,0	19,4	37,1
bouw en openbare werken	4,3	3,4	4,0
kleding en reiniging	3,8	11,0	5,6
papier en karton	4,3	3,2	4,0
voedings- en genotmiddelen	3,2	9,6	4,8
Diensten	11,0	26,7	15,1
losse werklieden	13,8	2,2	10,9
n =	1.221	408	1.629

dagloners 52,0 procent in de wijk - is sterker vertegenwoordigd in de kern, nog meer in Grachtstraat, Raamstraat en St. Antoniusstraat, waar twee op elke drie bewoners daarbij betrokken zijn. De bouw is evenwichtiger verspreid. De ambachtelijke activiteiten (kleding en reiniging, voedings- en genotmiddelen) zijn duidelijk meer te vinden aan de periferie. Het Bassin sluit aan bij het niveau van de Markt, maar Kleine Gracht en Boschstraat zijn belangrijker. De dienstensector heerst aan de Markt (49,0 procent), maar is in het hart niet volledig afwezig dankzij 23 venters / kleine winkeliers en 12 caféhouders.

De demografische verschillen binnen de wijk

De dichtheid van bewoning De betere inkomens, de beroepen met meer prestige en de grotere variatie in economische sector vertalen zich aan de randen van de wijk in een gunstiger woonsituatie: kleinere huishoudens, minder bewoners en gezinnen per pand, een groter aandeel van panden met één huishouden en minder huizen met veel gezinnen. In de kern van de buurt is het omgekeerd: het is daar in alle opzichten voller.

Tabel 17 De woondichtheid in kern en periferie van Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905

	kern	periferie	wijk
aantal bewoners	3.497	1.018	4.515
aantal huishoudens	755	242	997
aantal bewoners per woning	4,6	4,2	4,4
aantal panden (met woonfunctie)	237	94	331
aantal bewoners per pand	14,8	10,8	13,6
aantal huishoudens per pand	3,2	2,6	3,0
aandeel panden met één huishouden	31,6	40,4	34,1
aandeel panden met twee en drie huishoudens	42,2	34,0	39,9
aandeel panden met vier of meer huishoudens	26,2	25,5	26,0

Desalniettemin is enige differentiatie op zijn plaats. In de kern zijn de woningen het meest bezet aan de Raamstraat (5,0 personen), de panden aan de Grachtstraat (17,6 personen) en heeft het Bassin het grootste aandeel panden voor vier en meer huishoudens (41,7 procent). Dat zijn drie grote straten. De kleine steken daar vaak in positieve zin tegen af: in de achttien woningen aan het Beeldt wonen gemiddeld 1,94 personen, in dertien panden aan de Pastoorstraat 5,5 personen, tweederde zijn huizen met één huishouden. Dat zijn relatief luxe woonsituaties, althans gelet op de woondichtheid. Dezelfde nuancering geldt voor de periferie: de woningen aan Boschstraat en Van Hasseltkade zijn bovengemiddeld vol, maar langs het kanaal wordt dat gecompenseerd doordat dertien van de zeventien panden door één gezin bewoond worden. De huishoudens zijn het kleinst aan de Markt (3,8 personen), maar daar zijn de huizen voor meer dan de helft in gebruik door twee of drie gezinnen.

De demografische opbouw De leeftijden van de hoofdbewoners en hun partners verschillen in de beide delen: aan de rand zijn ze gemiddeld twee tot drie jaar ouder, dat wil zeggen dat de kans op

Tabel 18 *De gemiddelde leeftijd van hoofdbewoners en partners in kern en periferie van Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905*

	kern	periferie	wijk
gemiddelde leeftijd hoofdbewoners	43,6	46,5	44,3
gemiddelde leeftijd partners	37,6	39,7	38,1

natuurlijke bevolkingsgroei groter is naarmate de straten in het centrum van de wijk liggen, zeker als de vrouwelijke leeftijd benedengemiddeld is. In de overvolle Grachtstraat, St. Antoniusstraat en Raamstraat is dat met 36 à 37 jaar duidelijk het geval. Die toename valt eveneens te verwachten in de Zwanenstraat met de (laagste) jonge leeftijd van 34,9 voor de hoofdbewoners en 26,2 voor de vrouwen - een verklaring voor het uitzonderlijk lage aantal bewoners per woning en per pand? -, maar absoluut niet in het Beeldt, de oudste straat met 62,9 voor de hoofdbewoners en 67,5 voor de partners - een reden voor de lage woondichtheid?

De herkomst van de wijkbewoners De kern van het Boschstraatkwartier-Oost is sterker autochtoon

Tabel 19 *De geboorteplaatsen van hoofdbewoners en partners in kern en periferie van Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905*

geboorteplaats	kern	periferie	wijk
gemeente Maastricht	76,2	65,7	73,7
provincie Limburg	13,0	20,1	14,7
andere provincie binnen Nederland	4,4	6,0	4,8
één der Nederlandse koloniën	0,0	0,4	0,1
buitenland	5,8	7,7	6,3
onbekend	0,6	0,0	0,5
n =	1.482	467	1.949

dan de periferie. Vooral Raamstraat en Grachtstraat tellen met circa 92 procent veel Maastrichtenaren en Limburgers. Boschstraat - een rand - en Bassin volgen met ongeveer 90 procent. Markt, Kleine Gracht en vooral Van Hasselkade zijn anders: minder Maastrichtenaren, meer Nederlanders en buitenlanders (tot 30 procent). Er zijn overigens geen parallellen tussen allochtone herkomst, bovengemiddelde beroepsstatus en rijkdom.

Het vertrek van kinderen uit het gezin Het aantal vertrekkers in kern en periferie is verhoudingsgewijs even groot (circa 15 procent). Van hen zoekt 40,7 procent opnieuw onderdak in de

Tabel 20 *De vertrekkers uit kern en periferie van Boschstraatkwartier-Oost 1890-1904/1905*

vertrek	kern	periferie	wijk
binnen wijk	45,5	24,7	40,7
naar stad	40,4	46,1	41,7
naar provincie	3,3	9,7	4,8
naar elders	10,7	19,5	12,8
n =	512	154	666

wijk, maar de verschillen zijn groot. Van St. Antoniusstraat, Raamstraat en Grachtstraat blijft tot bijna tweederde in het Boschstraatkwartier-Oost, soms zelfs in dezelfde straat, voor de periferie is dat maximaal eenderde. Daar gaat bijna de helft naar de stad en een vijfde naar elders. Bij de verklaring van beide patronen speelt het sociaal-economische perspectief van de bewoners ongetwijfeld een rol.

Het verhuisgedrag van de wijkbewoners De bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost wonen gemiddeld 63 maanden in hun woning. Voor de kern en de periferie zijn dat respectievelijk 60 en 70 maanden. De verschillen per straat zijn groter: in de Zwanenstraat is het 24 en aan de Van Hasselkade 108 maanden. Om dit verschijnsel te verklaren is in tabel 21 de verblijfsduur in de woning gerelateerd aan het inkomen, de beroepsprestige klasse en de huwelijksduur.

Tabel 21 *De verblijfsduur in woningen in relatie tot inkomen, beroepsprestige klasse en huwelijksduur in Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905*

inkomencategorie	gemiddelde verblijfsduur	beroepsprestige klassen	gemiddelde verblijfsduur	huwelijksduur	gemiddelde verblijfsduur
------------------	--------------------------	-------------------------	--------------------------	---------------	--------------------------

	(in maanden)		(in maanden)		(in maanden)
I < f 450	57	I arbeiders, knechten en ...	52	< 5 jaar	17
II f 450 - f 1.500	76	II ambachtslieden en kleine winkeliers	57	5-10 jaar	37
III f 1.500 - f 2.500	136	III middenstand en ambtenaren	92	10-15 jaar	60
IV f 2.500 - f 4.000	107	IV leidinggevend middenkader en ...	86	15-20 jaar	66
V f 4.000 - f 12.000	366	V hoge ambtenaren, kleine fabrikanten en	209	20-25 jaar	80
VI > f 12.000	424	VI vrije beroepen, zeer hoge ambtenaren, ...	227	> 25 jaar	94
n = 997	63	n = 887	63	n = 659	63

Er blijkt een (bijna) rechtstreekse samenhang tussen de verblijfsduur van de hoofdbewoner en diens sociaal-economische en demografische positie te bestaan: hij woont langer in dezelfde woning naarmate het inkomen hoger is, het beroep meer status heeft en het huwelijk langer duurt.

Het Boschstraatkwartier-Oost: een arbeidersbuurt met een 'gouden' randje

De door de gemeente in de voorstudies van het saneringsplan gehanteerde tweedeling van de wijk in een chaotische, dichtbevolkte, armere kern en een periferie met beter ontwikkelingsperspectief is ook in de vroege twintigste eeuw een reële geleding. Op alle sociaal-economische kenmerken scoren de straten aan de randen beter: hogere inkomsten, minder bedelingen, meer beroepen met een hoger aanzien, grotere spreiding in economische sectoren en lagere woondichtheid. De demografische kenmerken sluiten daar nauw op aan: de hoofdbewoners en hun partners zijn ouder, de kinderen trekken bij eerste verhuizing verder weg, men woont er langer. Enige nuancering is op zijn plaats. Kleine Gracht en Van Hasseltkade - in mindere mate Markt - hebben een voorname en luxueuzer uitstraling: meer panden met één gezin, minder volks en Maastrichts, dominantie van de dienstverlening, weinig arbeiders voor de grootindustrie. Het accent ligt aan de Boschstraat iets anders: wat vollere panden, meer autochtone bewoners, overheersend arbeiders in aardewerk- en glasfabrieken met daarnaast vooral ambachtelijke activiteiten.

De tien andere straten behoren tot het hart van het Boschstraatkwartier-Oost. Ook daar zijn de inkomens- en beroepsverhoudingen duidelijk - lagere inkomens, meer bedelingen, lager gewaardeerde beroepen en geringere variatie in economische sectoren - en zijn de demografische karakteristieken in overeenstemming met dat beeld. De dichtbevolkte Grachtstraat, Raamstraat en St. Antoniusstraat springen er als typerend uit. Het Bassin sluit af en toe wat meer aan bij de Boschstraat, met name door ambachtelijke en dienstverlenende activiteiten die samenhangen met de verkeersfunctie van de binnenhaven. De zes overige straten wijken in verschillende opzichten soms van het gemiddelde af, maar leggen nauwelijks gewicht in de schaal.

Kortom, het onderzoek naar de pluriformiteit van Poels' '*menschenpakhuis van de Sphinx*' in 1904-1905 schildert het beeld van op z'n minst twee, maar eigenlijk *vele woningen in het (pak)huis van Mijn Vader*, een uitspraak die deze enthousiaste en fanatieke geestelijke vanwege zijn bijbelse origine (Johannes 14:2) als hemelse muziek in de oren zal hebben geklonken.

Bijlage I: Een beschrijving van de bronnen

Voor de sociale en ruimtelijke (re)constructie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1904-1905 zijn gegevens over de bewoners en hun woningen in eerste instantie verzameld uit het woningonderzoek van een subcommissie van de Maastrichtse Gezondheidscommissie, die bestond uit de heren Souren (kapelaan St. Mathiasparochie), Massink (opzichter Rijkswaterstaat), Dumoulin (lid rechtbank) en Van Liebergen (ingenieur Staatsspoorwegen). Op 27 juni 1904 startte het onderzoek, dat op 8 maart 1908 werd afgerond. In de gemeenteverslagen 1904-1907 werden de vorderingen en resultaten bekend gemaakt, steeds in de bijlage van de Gezondheidscommissie.

Bij het SHCL zijn in het archief-Souren zestien (van de twintig) originele opnameboeken bewaard gebleven (SHCL EAN 501). Het onderzoek in het Boschstraatkwartier-Oost vond plaats tussen 5 juli 1904 aan het Bassin (eerste boek) en 10 november 1905 aan de Markt (negende deel). Het omvat 745 woningen met 3.352 bewoners. Twee straten en één plein behoren slechts gedeeltelijk tot de wijk: van de Boschstraat alleen de oostelijke wand (ten zuidwesten van het Bassin, dus zonder de huisnummers 1-7), van de Kleine Gracht de noordwestelijke zijde en van de Markt het gedeelte tussen Boschstraat en Pastoorstraat.

Deze data werden aangevuld en gecontroleerd, met name omdat het woningonderzoek zich conform de richtlijnen van de Centrale Gezondheidsraad uit 1903 beperkte tot woningen met één tot drie vertrekken.⁷² Daarvoor zijn gebruikt het *Adresboek van Maastricht en omstreken 1905* en het bevolkings- en huizenregister van de gemeente Maastricht 1890-1920 (GAM). De telling van tabel 22 levert de complete inventarisatie op van woningen en bewoners in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904-1905.

Tabel 22 *De woningen en bewoners in Boschstraatkwartier-Oost in 1904-1905 volgens de vier bronnen*

straat	totaal aantal files	woningen uitsluitend in archief-Souren	woningen in archief-Souren én adresboek	woningen uitsluitend in adresboek	woningen uitsluitend in bevolkings / huizen-register	totaal aantal bewoners
Bassin	83	40	16	25	2	384
Beeldt	18	13	4	1	0	35
Boschstraat	134	35	31	65	3	557
Grachtstraat	178	105	44	18	11	808
Kleine Gracht	58	10	25	19	4	237
Koekschroefstraat	11	0	0	8	3	45
Markt	27	5	9	9	4	103
Pastoorstraat	25	11	11	2	1	71
Pompenstraat	13	0	0	4	9	59
Raamstraat	124	82	30	7	5	599
St Antoniusstraat	282	186	49	23	24	1.322
Van Hasseltkade	28	7	4	16	1	121
Varkensmarkt	32	8	20	3	1	155
Zwanenstraat	7	0	0	2	5	19
totalen	1.020	502	243	202	73	4.515

Voor het onderzoek naar de sociale stratificatie van de bewoners is verder gebruik gemaakt van de *Lijst der aanslagen in hoofdelijken omslag in de gemeente Maastricht 1906* (SHCL N 9322) en de *Registers van bedeelden 1903-1920* (GAM 4600-4604).

Alle data over 4.515 bewoners, 997 woningen en 354 panden / eigenaars in het Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905 zijn bijeengebracht in een drietal Excelbestanden, waarin de gegevens van de bewoners, de woningen en de percelen / panden / eigenaren zijn gerangschikt.

Bijlage II: Een kaart van de wijk op basis van de kadastrale kaart uit ± 1880⁷³

⁷² *Verslag 1904*, Bijlage J, 31 en *Vragenlijst en tabellen ten dienste van het woningonderzoek voor woningen van 1-3 vertrekken* (toegevoegd aan het woningonderzoek in de eerste archiefdoos).

⁷³ De kadastrale kaart van Maastricht (schaal 1:500) is rond 1880 samengesteld door het Ministerie van Financiën (Rijksarchief in Limburg 07.D10). Op de plattegrond van de wijk is ruim tweederde van alle panden en woningen te lokaliseren.

